

ISSN 0206-4340

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi

№ 3
2001

HÖRMƏTLİ OXUCULAR!

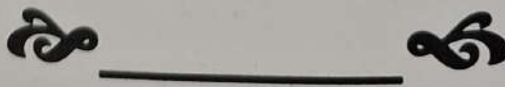
"AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ"
JURNALI HƏR ZAMAN SİZİN HƏMSÖHBƏTİNİZ,
MƏSLƏHƏTÇİNİZ OLA BİLƏR.

JURNALA ABUNƏ YAZILMAĞA TƏLƏSİN!

Jurnalın ildə 4 nömrəsi çıxır.

Jurnalın illik abunə qiyməti 20 min manat,
yarımilliyi isə 10 min manatdır.

İndeksimiz belədir: 1012

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ
ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ
ELMİ - METODİK JURNAL

Təsisçi: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

№ 3 (189) iyul-sentyabr 2001-ci il 1954-cü ildən çıxır

Azərbaycan dili bu gün dərin fikirləri ən incə çalarlarınadək olduqca aydın bir şəkildə ifadə etmək qüdrətinə malik dillərdəndir. Düşüncələrdəki dərinliyi, hisslərdəki incəlikləri bütünlüklə ifadə etmək kamilliyinə yetişə bilməsi üçün hər hansı xalqa bir neçə minillik tarix yaşaması lazım gəlir. Azərbaycan dilinin bugünkü inkişaf səviyyəsi göstərir ki, Azərbaycan xalqı dünyanın ən qədim xalqlarındandır.

H.Ə. ƏLİYEV.

DÖVLƏT DİLİNİN TƏTBİQİ İŞİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ HAQQINDA

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN FƏRMANI

Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Müstəqil dövlətimizin rəsmi dili statusunu almış Azərbaycan dilinin geniş tətbiq edilməsi və sərbəst inkişafı üçün münbit zəmin yaranmışdır. Tarixin müxtəlif mərhələlərində dilimizə qarşı edilmiş haqsızlıqların, təzyiq və təhriflərin nəticələrinin aradan qaldırılması üçün hazırda ölkəmizdə çox əlverişli şərait mövcuddur. Dil öz daxili qanunları əsasında inkişaf edərsə də, onun tətbiq və tətbiq edilməsi üçün yaradılmış geniş imkanlar bu inkişafın daha sürətli və dolğun olmasına təkan verir.

Bütün xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir. Dilimiz xalqın keçdiyi bütün tarixi mərhələlərdə onunla birgə olmuş, onun taleyini yaşamış, üzleşdiyi problemlərlə qarşılaşmışdır. O, xalqın ən ağır günlərində belə onun milli mənliliyini, xoşbəxt gələcəyə olan inamını qoruyub möhkəmləndirmişdir. İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə sahib olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalan bu ən qiymətli milli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumalı, daim qayğı ilə əhatə etməlidir. Bu onun müqəddəs vətəndaşlıq borcudur.

Azərbaycan dili bu gün dərin fikirləri ən incə çalarlarınadək olduqca aydın bir şəkildə ifadə etmək qüdrətinə malik dillərdəndir. Düşüncələrdəki dərinliyi, hisslərdəki incəlikləri bütünlüklə ifadə etmək kamilliyinə yetişə bilməsi üçün hər hansı xalqa bir neçə minillik tarix yaşaması lazım gəlir. Azərbaycan dilinin bugünkü inkişaf səviyyəsi göstərir ki, Azərbaycan xalqı dünyanın ən qədim xalqlarındandır.

Azərbaycan dilinin dünya dilləri arasında ən kamil dillərdən biri olduğu həqiqətini bir çox xalqların görkəmli nümayəndələri də dönə-dönə e'tiraf etmişlər. Onlar öz əsərlərində bu dili XIX əsrdə Avropada geniş yayılmış fransız dili ilə müqayisə edərək, onu Avrasiyanın hər tərəfində işlənən bir dil kimi yüksək qiymətləndirmişlər. Milyonlarla azərbaycanlının hazırda mədəni inkişaf vasitəsi olan bu dil tari-

xon nəinki Qafqazda yayılmışdır, hətta müəyyən dövrlərdə daha geniş məkanda müxtəlif dilli xalqların da istifadə elədikləri ümumi bir dil olmuşdur.

Neçə-neçə böyük mədəniyyətin yaradıcısı olan xalqımızın tarixi qədər onun dilinin təşəkkülü tarixi də olduqca qədimdir. Azərbaycan dili türk mənşəli ümumxalq canlı danışq dili zəminində əmələ gəlib şifahi ədəbi dilə çevrilənədək və sonradan bu əsasda Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı qolu təşəkkül tapana qədər yüz illər boyunca mürəkkəb bir yol keçmişdir.

Qədim və zəngin tarixə malik türk dil ailəsinin oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dilinin tarixi miladdan əvvəlki dövrlərə gedib çıxır. Ayrı-ayrı türk boy birləşmələrinin ümumi anlaşma vasitəsi olan bu dil IV-V əsrlərdən e'tibarən ümumxalq danışq dili kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Dilimizin özəyini ta qədimlərdən Azərbaycan torpaqlarındakı türk əsilli boyların və soyların dili təşkil etmişdir.

Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin geniş Avrasiya məkanına yayılan türk xalqlarının az qala bütün dil xüsusiyyətlərini əks etdirəcək qədər rəngarəng olmasının da başlıca səbəbi ta qədimlərdən bu torpaqlarda etnik baxımdan eyni köklü türk etnoslarının mövcud olmasıdır. Şifahi şəkildə yayılan ilkin ədəbiyyat nümunələri - dastanlar, nağıllar, bayatılar, laylalar və sair Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin erkən formalaşması və təkamülü zərurətini yaratmışdır.

Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı qolu da əlverişli tarixi şəraitdə ümumxalq dili əsasında təşəkkül tapmışdır. Xalq şifahi şəkildə yaratdıqlarını əbədiləşdirmək üçün sonradan onları yazıya köçürmüşdür. Bu prosesin də yazı dilinin təşəkkülü və sabitləşməsində böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Bu baxımdan "Kitabi-Dədə Qorqud" eposu olduqca səciyyəvidir. Abidənin bədii dilinin özünəməxsus səlisliyi bir daha göstərir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"un meydana çıxma bilməsi üçün Azərbaycan dili böyük tarixi-ədəbi hazırlıq mərhələsi keçməli idi.

Qaynağını uzaq keçmişdən alan Azərbaycan dilinin ilk və ən qədim yazılı

nümunələri günümüzədək gəlib çatmasa belə, ölkəmizin ərazisində qədim əlifbalının varlığı, həmçinin yazı dilimizin bədii məna kamilliyi və digər amillər bu dilin dərin tarixi köklərə malik olduğunu sübuta yetirir. Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi kimi söz sənətkarları Azərbaycan ədəbi dilinin belə bir bünövrəsi üzərində yüksəlmişlər.

XVI əsr Azərbaycan dilinin mövqələrinin möhkəmlənməsi ilə əlamətdardır. Səfəvilər dövlətinin yaranması ilə Azərbaycan dili dövlət dili səviyyəsinə qalxaraq rəsmi və dövlətlərarası yazışmalarda işlədilməyə başlandı. Səfəvilər dövründə Azərbaycan dili sarayda və orduda tam hakim mövqə tutaraq dövlət dili kimi rəsmiləşdi. Anadilli ədəbiyyatın böyük ustadları Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Füzuli, xalq ədəbiyyatımızın adı bizə bəlli ilk qüdrətli nümayəndəsi Aşıq Qurbani bu dövrdə yetişmişdir. Əgər şifahi şe'r dili Qurbaninin əsərlərində əks olunmuşdusa, xalq şe'ri dilinin yazılı qolu Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Əmaninin yaradıcılığı ilə təmsil olunmuşdu. Füzulinin dolğun dili isə elmi və fəlsəfi olduğu qədər də xalqı idi.

XVII əsrin xalq şe'rinə cərəyan edən proseslər XVIII əsrdə şifahi xalq ədəbiyyatının bədii dilə təsiri şəklində özünü göstərir. Ədəbi dildə sadəliyə, canlı danışq elementlərinə meylin gücləndiyi bu dövrdə Azərbaycan dilinin yeni inkişaf mərhələsi məhz Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığı ilə başlanır.

XVIII əsrdə Azərbaycan ədəbi dilində üslub baxımından da zənginləşmə prosesi gedir. Elmi üslubun təşəkkülü üçün şərait yaranır, ayrı-ayrı elm sahələrinə dair bir çox əsərlər yazılır.

XIX əsr ədəbi dilimizin inkişafı xalqımızın həyatında baş verən köklü bir hadisə ilə yaxından bağlıdır. Bu, Azərbaycanın ikiyə parçalanması və nəticədə iki ayrı dövlətin təbəçiliyində bir-birindən fərqli mədəni mühitdə yaşamağa məhkum olması hadisəsidir. Müstəmləkəçilik siyasəti ilə yanaşı, Rusiyanın Şimali Azərbaycanda oynadığı mədəniləşdirici rol başqa elm sahələri kimi, dilçiliyin də inkişafına zəmin yaratmışdır. XIX əsrin ortalarından etibarən Azərbaycan dilinə aid bir sıra dərslilər və dərs vəsaitləri yazılıb nəşr olunmuşdur. Milli maarifçi ziyalılar özləri ana dilini öyrənməyin, onu qoruyub saxlamağın ən əsas yolunun məktəblərdə tədrisin ana

dilində aparılmasında gördüklərindən, Azərbaycan dilinə aid dərslilər və lüğətlər yazmağa başlamışdılar. Azərbaycan dilinə dair ilk dərslilərin yazılmasında o dövrün görkəmli maarifçiləri Mirzə Kazım bəy, Mirzə Şəfi Vazeh, Seyid Əzim Şirvani, Aleksey Çernyayevski, Mirzə Əbülhəsən bəy Vəzirov, Seyid Ünsizadə, Rəşid bəy Əfəndiyev, Sultan Məcid Qənizadə, Məmmədağa Sidqi, Nəriman Nərimanov, Üzeyir Hacıbəyov, Abdulla Şaiq və başqalarının xidmətlərini qeyd etmək lazımdır.

Zaman keçdikcə dövrün tələbinə uyğun olaraq Azərbaycan dilinin istifadə dairəsi də genişlənmiş, onun tətbiqinin və inkişafının elmi əsaslar üzərində aparılması ehtiyacı meydana çıxmışdır. Rusca-azərbaycanca və azərbaycanca-rusca lüğətlər, təcrübi-tədris kitabları nəşr olunmuşdur. Məhz bu dövrdən başlayaraq, Azərbaycan ədəbi dilinin normalarının müəyyənləşməsində nəzəri-dilçilik ideyaları təzahür edir. Bu baxımdan Mirzə Fətəli Axundovun ədəbi dil haqqında milli ədəbiyyatın realist məzmununa uyğun gələn tezisləri xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Dram, satira, realist nəsr dilinin yarandığı XIX əsrdə elmi üslubun əsası kimi müasir elmi-fəlsəfi dilin ilk nümunələrinə də rast gəlirik. Mətbuat dili də bu əsrin məhsuludur. "Əkinçi"dən başlayaraq yaranmış milli mətbuat bu dilin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

XX yüzillik isə Azərbaycan ədəbi dilinin ən sürətli tərəqqisi və çiçəklənməsi dövrüdür. Ədəbi dil məsələsi hələ əsrin əvvəlindən ictimai-siyasi mübarizənin tərkib hissəsi olmuşdur. Həmin dövrdə ana dili kitabları hazırlanmış, dərslilər buraxılmış, müntəxəbatlar tərtib olunmuşdur. Azərbaycan dilinin səs quruluşuna və qrammatik sistemə dair kitablar yazılmışdır.

Mətbuat ana dili, ədəbi dil uğrunda mübarizənin önündə gedirdi. Ədəbi dil normasının müəyyənləşməsində bütün görkəmli ziyalılar iştirak edirdilər. Xalq dili xəzinəsinin qapıları "Molla Nəsrəddin" vasitəsilə ədəbi dilin üzünə açılırdı. Bu dövrdə yaranan səhnə sənəti də yeni milli mədəni şəraitdə ədəbi dilə bədii nitq vasitəsilə öz töhfəsini vermişdir.

Ana dilinin taleyinə heç bir ziyalının laqeyd qalmadığı bu dövrdə Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Üzeyir Hacıbəyov, Ömər Faiq Nəmanzadə kimi görkəmli söz ustaları Azərbaycan di-

linin saflığı və onun yad ünsürlərdən qorunması uğrunda fədakarcasına mübarizə aparırdılar.

Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində bundan sonrakı yeni mərhələ sovet dövrü ilə başlayır. Ərəb əlifbasını daha uyğun bir Əlifba ilə əvəz etmək məqsədi ilə 1921-ci ildə Əlifba Komitəsi yaradıldı və həmin komitəyə Azərbaycan dili üçün latın qrafikalı əlifba tərtib etmək tapşırıldı. Bir qədər sonra isə yeni əlifbaya keçildi. 1926-cı ildə Bakıda birinci beynəlxalq türkoloji qurultay çağırıldı. Bu, türk dünyası üçün böyük tarixi əhəmiyyəti olan bir hadisə idi. Qurultayın Bakıda keçirilməsini 20-30-cu illər Azərbaycanının dilçilik sahəsindəki elmi potensialına verilən qiymət kimi səciyyələndirmək olar.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, sonralar qurultayın qərarlarının yerinə yetirilməsi yolunda sün'i maneələr yaradıldı, türkdilli xalqların mədəni inteqrasiyasına yönəldilmiş bu nəcib iş siyasi məqsədlərə qurban verildi, Azərbaycan dilçi alimlərinin böyük əksəriyyəti isə totalitar rejimin repressiyalarına məruz qaldı. 1939-cu ildə latın qrafikalı əlifbadan kiril qrafikası əsasında yaradılmış yeni Azərbaycan yazısına qəti və məcburi keçmək haqqında qərar verildi. Beləliklə, 1924-cü ildən 1939-cu ilə qədər keçən on beş il ərzində xalqın yazı mədəniyyətinə bir-birinin ardınca iki ağır zərbə dəydi. Buna baxmayaraq, Azərbaycan dili çətinliklə də olsa, bütün bu illər ərzində yenə öz saflığını qoruya bilmiş, elmi və bədii ədəbiyyatda, publisistikada böyük imkanlara malik olduğunu nümayiş etdirmişdir.

1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının tərkibində müstəqil Dilçilik İnstitutunun yaranması dilçiliyimizin bir elm kimi inkişafına da təkan verdi. Dilçilik elmimiz XX əsrdə sür'ətli inkişaf dövrü yaşamışdır. Həmin dövrdə ədəbi dilimizi tədqiq edən Bəkir Çobanzadə, Məmməd-ağa Şirəliyev, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Muxtar Hüseynzadə, Əliheydər Orucov, Səlim Cəfərov, Əlövsət Abdullayev, Fərhad Zeynalov və başqa dilçi alimlərimizin böyük ordusu yaranmışdır. Dərin qürur və fərəh hissi ilə demək olar ki, Azərbaycan dilçilərinin gərgin əməyi sayəsində dilçiliyin bütün sahələrində səmərəli işlər görülmüş, dil tarixi, dialektologiya, müasir dil, lüğətçilik sahələrində dəyərli tədqiqatlar aparılmışdır. Keçmiş sovet məkanında, eləcə də beynəlxalq miqyasda Azərbaycan

türkoloji araşdırmaların önəmli mərkəzlərindən biri olmuşdur. Beləliklə, XX əsr bütövlükdə Azərbaycan dilinin yazı mədəniyyətinin əsl inkişaf yoluna qədəm qoyduğu bir dövrdür. Məhz bu dövrdə dilimizin funksional imkanları genişlənməmiş, üslubları zənginləşmiş, dilin daxili inkişaf meylləri əsasında yazı qaydaları cilalanmışdır.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il noyabrın 12-də referendum yolu ilə qəbul olunmuş Konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili kimi təsbit edilmişdir. Hər hansı bir dilin dövlət dili statusu alması, şübhəsiz ki, hər bir dövlətin bir dövlət kimi formalaşması ilə bilavasitə bağlıdır. Azərbaycan xalqının tarixində Azərbaycan dili XVI əsrdə Səfəvilər hakimiyyəti dövründə dövlət dili səviyyəsinə qalxsa da, milli dövlətçiliyin itirilməsi nəticəsində həmin ən'ənə uzun müddət qırılmışdır. Yalnız 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə Azərbaycan dilinin geniş tətbiq olunması yolunda böyük imkanlar açıldı. Bu sahədə bəzi addımlar atılsa da, gənc respublikanın ömrünün qısa olması Azərbaycan dilinin cəmiyyətdə dövlət dili kimi mövqelərinin tam bərqərar edilməsinə imkan vermədi.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti yaradıldıqdan sonra qəbul edilmiş ilk Konstitusiyada, ümumiyyətlə dövlət dili haqqında heç bir maddə olmamışdır. SSRİ-nin tərkibinə daxil olduqdan sonrakı dövrdə, daha doğrusu, Azərbaycanın 1937-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyasında da belə bir maddə yox idi. Yalnız 1956-cı ildə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin qərarı ilə 1937-ci il Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə maddə əlavə edildi. Lakin respublikanın o dövrdəki rəhbərliyinin mövcud siyasi vəziyyəti lazımınca qiymətləndirə bilməyərək, hadisələri sürətləndirmək cəhdləri bu nəcib işi uğursuzluğa düşür etdi.

Nəhayət, mərkəzin bütün maneələri-nə baxmayaraq, respublikanın 1978-ci ildə qəbul edilən Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə maddənin daxil edilməsi müyəssər oldu. Bu, həmin dövr üçün çox cəsarətli və qətiyyətli bir addım idi.

Azərbaycan Respublikası öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan dilinin daha da inkişaf etdirilməsi yolunda geniş üfüqlər açıldı. Təəssüflər olsun ki, respublikanın o zamankı rəhbərliyi-

nin səriştəsizliyi nəticəsində, xalqın iradəsinə zidd olaraq, dövlət dilinin adı qeyri-qanuni şəkildə dəyişdirildi və məsələyə dolaşlıq, anlaşılmazlıq gətirildi. Dövlət dili haqqında məsələ 1992-ci ilin dekabrında Azərbaycanın Milli Məclisində müzakirə edildi və dövlət dilinin adının dəyişdirilməsini nəzərdə tutan antikonstitusion qanun qəbul edildi. Təəssüf ki, belə tələyüklü məsələnin həlli üçün o zaman Milli Məclisdə cəmi 26 nəfərin lehinə səs verməsi kifayət edirdi. Halbuki dövlət dili haqqında müddəa Konstitusiyada nəzərdə tutulduğuna görə, ona hər hansı dəyişiklik edilməsi ümumxalq müzakirəsi, ali qanunvericilik orqanı üzvlərinin ən azı üçdə iki səs çoxluğu ilə edilə bilərdi. Lakin o zaman adı qanunvericilik qaydalarına məhəl qoyulmamış, xalqın iradəsi nəzərə alınmadan volyuntarist və məs'uliyətsiz bir qərar qəbul edilmişdir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının layihəsinə baxılarkən dövlət dili, daha doğrusu, dövlətin dilinin adı haqqında müddəa geniş müzakirə obyektinə oldu. Həmin məsələ yeni Konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyada, kütləvi informasiya vasitələrində, müxtəlif elmi forumlarda, yığıncaqlarda, idarə, təşkilat və müəssisələrdə sərbəst, demokratik şəraitdə hərtərəfli müzakirə olundu. Nəhayət, xalq 1995-ci il noyabrın 12-də referendum yolu ilə öz mövqeyini nümayiş etdirərək Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili olması müddəasına tərəfdar olduğunu bildirdi. Ana dilimizə qarşı edilmiş haqsızlıq aradan qaldırıldı, onun hüquqları qorundu, cəmiyyətdəki mövqeləri tam bərpa edildi.

İndi Azərbaycan dilinin özünəməxsus inkişaf qanunları ilə cilalanmış kamil qrammatik quruluşu, zəngin söz fondu, geniş ifadə imkanları, mükəmməl əlifbası, yüksək səviyyəli yazı normaları vardır. Hazırda ölkəmizdə cəmiyyət həyatının elə bir sahəsi yoxdur ki, Azərbaycan dili orada rahat işlədilər bilməsin.

Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının onillik inkişaf yolunun təcrübəsi göstərir ki, digər sahələrdə olduğu kimi ana dilimizin öyrənilməsi və tətbiqi sahəsində də hələ görüləsi işlər çoxdur. Ölkəmizin orta və ali məktəblərində Azərbaycan dilinin müasir dünya standartlarına, milli-mədəni inkişaf tariximizin tələblərinə cavab verən tədrisi işinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Bir çox

kütləvi informasiya vasitələrində, rəsmi yazışmalarda, kargüzarlıq və sair sahələrdə Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına lazımcınca əməl edilir. Azərbaycan dilinin reklam işində istifadə edilməsində ciddi qüsurlar müşahidə olunur. Kəskin tənqidlərə baxmayaraq, reklam vasitələrinin hazırlanmasında bir çox hallarda xarici dillərə əsassız olaraq üstünlük verilir. Şəhər və qəsəbələrimizin görkəminə xələl gətirən əcnəbi dilli lövhələr gənc nəslin azərbaycançılıq ruhunda tərbiyəsinə mənfi psixoloji təsir göstərir. Ölkə ərazisində yayımlanan televiziya kanallarının əksəriyyəti xarici dillərdə fəaliyyət göstərir. Kino və televiziya ekranlarında Azərbaycan dilinə dublyaj edilmiş xarici filmlərə nadir hallarda rast gəlmək olar, dublyaj edilmiş ekran əsərlərinin tərcümə səviyyəsi isə olduqca aşağıdır. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət sahələrində, xüsusilə ölkəmizdə fəaliyyət göstərən səfirlik, xarici nümayəndəlik və şirkətlərdə Azərbaycan dilinin işlənməsi yarıtmaz vəziyyətdədir. Xaricdə yaşayan soydaşlarımızın Azərbaycan dili dərsləkləri, tədris vəsaiti, ana dilində elmi və bədii ədəbiyyat, mətbuat və sairə ilə təmin olunması qənaətbəxş deyildir.

Çox qərribə görünsə də, Azərbaycan dilçiliyinin sovet dövründə əldə edilmiş sürətli inkişaf tempi son illərdə aşağı düşmüşdür və bu sahədə bir durğunluq müşahidə olunur. Azərbaycanda nitq mədəniyyəti məsələlərinin tədqiqinə və nizamlanmasına kəskin ehtiyac duyulur. Azərbaycan dilinin tətbiq dairəsi bəzən sün'i olaraq məhdudlaşdırılır. Rəsmi və elmi üslubun vəziyyəti heç də ürəkaçan deyildir. Azərbaycan dilinin orfoqrafik, izahlı, terminoloji və sair lüğətlərinin yəndən latın qrafikası ilə hazırlanıb çap olunması, ikidilli tərcümə lüğətlərinin tərtibi və nəşri məsələləri yubadılır. Latın qrafikasının bərpa olunması barədə qanun qəbul edilməsindən on ilə yaxın bir müddət keçməsinə baxmayaraq, onun həyata keçirilməsi olduqca ləng gedir. Bütün bu və digər məsələlərin əlaqələndirilməsi və tənzimlənməsinin, onların həlli prosesinə nəzarətin vahid mərkəzləşdirilmiş bir qurum tərəfindən həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin başlıca rəmzlərindən sayılan Azərbaycan dilinin tətbiq və inkişaf etdirilməsinə dövlət qayğısının artırılması, ana dilimizin öy-

rənilməsi, elmi tədqiqinin fəallaşdırılması, dilimizin cəmiyyətdə tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi və bu işə nəzarətin gücləndirilməsi məqsədi ilə **qərara alıram**:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Yanında Dövlət Dil Komissiyası yaradılsın. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatına tapşırılsın ki, komissiya haqqında əsasnaməni bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatına tapşırılsın ki, "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" qanun layihəsini bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

3. Azərbaycan Respublikasının nazirlik, idarə, təşkilat və müəssisə rəhbərləri öz tabeliklərində olan qurumlarda dövlət dilinin və latın qrafikasının tətbiqi işinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı uzunmüddətli kompleks planlar hazırlayıb həyata keçirsinlər və 2001-ci il avqustun 1-ə qədər ilkin nəticələr haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat versinlər.

4. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi orta və ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi və Azərbaycan dilində təhsilin keyfiyyəti ilə bağlı əsaslı dönüş yaratmaq istiqamətində qəti tədbirlər həyata keçirsin və müvafiq təkliflər proqramını bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

5. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi Yazıçılar Birliyi ilə birlikdə latın qrafikası ilə yenidən çap olunması təklif olunan elmi və bədii əsərlərin, lüğət və dəsrliklərin çap proqramını bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

6. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası bir ay ərzində Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif sahələri üzrə elmi araşdırmaların cari və perspektiv planlarına yenidən baxıb təsdiq etsin və onların yerinə yetirilməsinin gedişi barədə hər altı aydan bir Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat təqdim etsin.

7. Respublikanın şəhər və rayon icra hakimiyyəti başçılarına tapşırılsın ki:

- yerlərdə istifadə olunan lövhə, reklam tabloları, şuarlar, plakatlar və digər öyanı vasitələrin Azərbaycan ədəbi dilinin qaydalarına uyğunlaşdırılması baxımından tədbirlər görsünlər və bu tapşırığın yerinə yetirilməsi haqqında 2001-ci il avqustun 1-nə qədər Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə arayış versinlər;

- yerlərdə Azərbaycan dilinin və latın qrafikasının tətbiqi işinə nəzarəti gücləndirsinlər və bu işin gedişi barədə 2001-ci il avqustun 1-ə qədər Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat versinlər.

8. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyinə, Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Şirkətinə tapşırılsın ki, əcnəbi ölkələrdə istehsal edilmiş və Azərbaycanda nümayiş etdirilmək üçün alınmış kino və televiziya məmulatının Azərbaycan dilinə dublyajı işinin lazımı səviyyədə qurulması və ölkə ərazisində xarici kino və telefilmlərin Azərbaycan dilində nümayiş etdirilməsi məsələləri barədə təkliflərini bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

9. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə tapşırılsın ki:

- ölkədə Azərbaycan dilində çap olunan qəzet, jurnal, bülleten, kitab və digər çap məhsullarının istehsalının 2001-ci il avqustun 1-ə qədər bütövlükdə latın qrafikasına keçməsinə təmin etsin;

- Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinə qarşı gizli, yaxud açıq təbliğat aparmaq, Azərbaycan dilinin işlənməsinə və inkişafına müqavimət göstərmək, onun hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına cəhd etmək kimi hallara, latın qrafikasının tətbiq olunmasına maneələr törədilməsinə görə məsuliyyət növlərini müəyyən edən qanunvericilik aktının layihəsini bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;

- mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarında kargüzarlığın latın qrafikası ilə aparılmasını 2001-ci il avqustun 1-ə qədər təmin etsin;

- bu fərmandan irəli gələn digər məsələləri həll etsin.

Heydər ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.
Bakı şəhəri, 18 iyun 2001-ci il.

**"DÖVLƏT DİLİNİN TƏTBİQİ İŞİNİN
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ HAQQINDA"
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN
2001-Cİ İL 18 İYUN TARİXLİ 506 SAYLI
FƏRMANININ, ELƏCƏ DƏ NAZİRLƏR
KABİNETİNİN HƏMİN FƏRMANLA ƏLAQƏDAR
25 İYUN 2001-Cİ İL TARİXLİ, 113 S SAYLI
SƏRƏNCAMININ İCRASINI TƏMİN ETMƏK
MƏQSƏDİLƏ**

ƏMR EDİRƏM:

1. "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 18 iyun tarixli fərmanı və Nazirlər Kabinetinin 25 iyun 2001-ci il tarixli, 113 S sayılı sərəncamı ölkənin təhsil sistemində dövlət dilinin - Azərbaycan dilinin tədrisi və latın qrafikasının tətbiqi sahəsində icra üçün direktiv hüquqi-normativ sənəd kimi qəbul edilsin.

2. Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən bütün təhsil müəssisələrinin rəhbərlərinə tapşırılsın:

- 2001-ci il avqustun 1-dən etibarən kargüzarlığın tam şəkildə latın qrafikası ilə aparılmasını təmin etsinlər;

- dövlət dilinin tətbiqi işinə nəzarəti təmin etmək məqsədilə rəhbərlik yanında daimi fəaliyyət göstərən işçi qruplar yaratsınlar və mütəmadi olaraq görülmüş işlər barədə Təhsil Nazirliyinə məlumat versinlər.

3. "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanının 4-cü bəndinin icrasını təmin etmək, ölkənin ümumi orta və ali təhsil müəssisələrində Azərbaycan dilində tədrisi və Azərbaycan dilində təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı təkliflər və fəaliyyət planı hazırlamaq məqsədilə nazirliyin yanında aşağıdakı tərkibdə daimi fəaliyyət göstərən işçi qrupu yaradılsın:

1. Nizami Cəfərov (sədr) - Nazirliyin EMŞ-nin "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı" bölməsinin sədri, BDU-nun filologiya fakültəsinin dekani, f.e.d., pro-

fessor, AMEA-nın müxbir üzvü.

ÜZVLƏR:

2. Yusif Seyidov - BDU-nun kafedra müdiri, f.e.d., professor.

3. Ağamusa Axundov - Azərbaycan MEA-nın Dilçilik İnstitutunun direktoru, BDU-nun kafedra müdiri, f.e.d., professor.

4. Ənvər Abbasov - Təhsil Problemləri İnstitutunun direktor müavini, f.e.n.

5. Tofiq Hacıyev - BDU-nun kafedra müdiri, f.e.d., professor, AMEA-nın müxbir üzvü.

6. Hicran Qarayeva - Xətai rayonu 261 sayılı məktəbin direktoru, Təhsil Nazirliyi EMŞ-nin "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı" bölməsinin üzvü.

7. Təranə Əsədova - Səbəyl rayonu 49 sayılı məktəbin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi.

3.1. İşçi qrupuna tapşırılsın:

- Nazirliyin müvafiq qurumları (Təhsil Problemləri İnstitutu, Ali və orta ixtisas təhsili idarəsi, Ümumi təhsil və məktəbəqədər tərbiyə baş idarəsi və b.) ilə birlikdə 1 ay müddətinə Azərbaycan dilinin ümumi orta təhsil və peşə-ixtisas təhsili müəssisələrində tədrisinin mövcud vəziyyətini araşdırıb onun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı təkliflər hazırlayıb təqdim etsin;

- Azərbaycan dilində təhsilin keyfiyyətinin, xüsusən təlim Azərbaycan dilində aparılmayan təhsil müəssisələrində dövlət dilinin tədrisi keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında əsaslı dönüşə nail olmaq üçün təkliflər hazırlasın;

Olkədə fəaliyyət göstərən təlim-tərbiyə müəssisələrində latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçidin başa çatdırılması ilə bağlı təkliflər paketini və fəaliyyət planını hazırlayıb nazirliyin rəhbərliyinə təqdim etsin.

4. Fərmanın 5-ci bəndinin icrasını təmin etmək məqsədilə Nazirliyin Elm idarəsi (A.Zamanov), Dərslük, mətbuat və nəşriyyat şöbəsi (N.Nəcəfov), Təhsil Problemləri İnstitutu (A.Mehrabov) Azərbaycan MEA və Yazıçılar Birliyi ilə razılaşdırmaqla təhsil müəssisələri üçün yenidən çap olunması nəzərdə tutulan dərslüklərin, elmi və bədii əsərlərin, lüğətlərin nəşr proqramını 1 ay müddətinə hazırlayıb nazirliyin rəhbərliyinə təqdim etsinlər.

5. Dərslük, mətbuat və nəşriyyat şöbəsinə (N.Nəcəfov) tapşırılsın ki, Təhsil Nazirliyinin tabeliyində olan nəşriyyat və mətbəələrdə Azərbaycan dilində çap olunan dərslük, dərs vəsaiti, tədris-metodik ədəbiyyatların, jurnal, bülleten və digər çap məhsullarının fərmanda göstərilən müddətə bütövlükdə latın qrafikasına keçirilməsinə nəzarəti təmin etsin və bu haqda mütəmadi olaraq rəhbərliyə məlumat versin.

6. İqtisadiyyat idarəsi (N.Zeynalov) Dərslük, mətbuat və nəşriyyat şöbəsi (N.Nəcəfov) ilə birlikdə 2002-ci ildən başlayaraq latın qrafikasında yenidən nəşr ediləcək ümumtəhsil məktəbləri üçün dərslük və dərs vəsaitlərinin çapı məqsədilə ayrıca büdcə vəsaitinin ayrılması ilə bağlı direktiv orqanlar üçün təkliflər hazırlasın.

7. Elm idarəsi (A.Zamanov) Tərbiyə və hərbi hazırlıq idarəsi (L. İmanova) ilə birlikdə "Üçüncü minillik və Azərbaycan əlifbası" mövzusunda respublika elmi-praktik konfransının keçirilməsinə təmin etsin.

8. Ümumi təhsil və məktəbəqədər tərbiyə baş idarəsinə (A.Muradov, A.Əhmədov) tapşırılsın:

- ümumtəhsil məktəblərinin təlim dilindən asılı olmayaraq bütün bölmələrinin V-XI siniflərində Azərbaycan dilindən sinifdən-sinfə keçirmə və buraxılış imtahanlarının salınmasının məqsədə uyğunluğunu araşdırıb əsaslandırılmış təklif hazırlasın;

- hər ilin fevral ayında Beynəlxalq Ana dili Günündə - ümumtəhsil mək-

təblərində "Ana dili" bayramının keçirilməsi ilə bağlı təkliflərini 10 gün müddətinə hazırlayıb təqdim etsin.

9. Analiz və proqnoz şöbəsinə (B.Qasimov) tapşırılsın:

- müxtəlif fənlərin tədrisi üçün mövcud kompüter proqramlarının Azərbaycan dilinə çevrilməsini, multimediyaya imkanlı yeni tədrisedici proqramların Azərbaycan dilində hazırlanmasını təşkil etsin;

- bu sahədə mütəxəssislərin təkmilləşdirilməsi məqsədilə kompüter texnologiyaları üzrə mütəxəssis hazırlığı apararı ali məktəblərin nəzdində seminarların keçirilməsini təmin etsin.

10. Kadrlar idarəsinə (R.Ağamalıyev) tapşırılsın ki, respublikanın diplomdan sonrakı təhsil qurumları ilə birlikdə ixtisasartırma və yenidən hazırlamaya cəlb edilən müəllimlər üçün "Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə yazı və oxu" üzrə xüsusi kurs proqramının hazırlanması və icrasının təşkili sahəsində müvafiq tədbirlər həyata keçirsin.

11. İctimaiyyətlə əlaqələr şöbəsinə (B.Hüseynzadə) tapşırılsın:

- təhsil sistemində fəaliyyət göstərən pedaqoji mətbuat orqanlarının çapının fərmanda göstərilən müddətə latın qrafikasına tam keçidi prosesinə nəzarəti təmin etsin;

- Azərbaycan dilinin dövlət dili statusuna dair pedaqoji mətbuat orqanlarında silsilə materialların verilməsini, təhsil müəssisələrinin fərmandan irəli gələn vəzifələrinin şərh olunmasına dair məqalələrin dərc olunmasını, fərmanın mahiyyəti və müddəalarının təhsil ictimaiyyətinə çatdırılmasını təşkil etsin;

- əmrin "Azərbaycan müəllimi" qəzetində çap olunmasını təmin etsin.

12. İşlər idarəsinə (İ.Mirzəyev) tapşırılsın:

- nazirliyin mərkəzi aparatında bütün yazışmaların və kargüzarlığın fərmanda müəyyən olunmuş vaxtadək latın qrafikasına keçirilməsini təmin etsin;

- bu əmrin çoxaldılıb təhsil müəssisələrinə çatdırılmasını təşkil etsin.

13. Əmrin icrasına nəzarət nazir müavini E.Qasimova həvalə edilsin.

Təhsil naziri:
Misir MƏRDANOV.

DİLİMİZƏ DÖVLƏT QAYĞISI

Ağamusa AXUNDOV,
Azərbaycan Milli EA-nın müxbir üzvü.

Ölkəmizin istiqlaliyyət qazandığı illərdə, xüsusən də müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasında dövlət dili elan edilməsindən keçən bu son 6 ildə ana dilimiz özümlü ictimai hədisə - ünsiyyət vasitəsi kimi böyük uğurlar əldə etsə də, problemləri də az olmadı. Yeni ictimai quruluş, siyasi mühit, iqtisadi şərait 70 ildə vardıq etdiyimiz ictimai-siyasi-iqtisadi şəraitdən fərqləndiyinə görə dilimizin ictimai funksiyasında da bir sıra yeniliklər yarandı, dəyişikliklər baş verdi. 60 il dilimizin yazı vasitəsi olan kiril qrafikalı əlifba latın qrafikalı yeni əlifba ilə əvəz edildi. Ədəbi dilimizin yazılı və şifahi növləri əvvəlki dövrlə müqayisədə sayca olduqca çox olan kütləvi informasiya vasitələrində - qəzet və jurnallarda, dövlət və özəl televiziya kanallarında, radioda, yeni dövrün məhsulu olan təşkilat və müəssisələrin adlarında təzə xüsusiyyətlər qazanmağa başladı. Yeni ictimai-siyasi övqata, demokratik şəraitə sürətlə uyğunlaşmağa başlayan dilimizin inkişafında böyük uğurlarla bərabər, müəyyən problemlər də meydana çıxdı. Bu vəziyyət hələ də davam edir və özünü bu gün də aydın göstərməkdədir.

Ölkəmizdə hakimiyyətə gəlidiyi gündən ana dilinə həmişə diqqətlə yanaşan, dilimizin dərin bilicisi olan respublika Prezidenti Heydər Əliyev dövlət dilimizin yeni inkişaf dönməndə yaranmış vəziyyəti nəzərə alaraq, bu il iyun ayının 18-də "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərman imzaladı.

Fərmanda dilimizin öz tarixi inkişafı boyu əldə etdiyi uğurlarla yanaşı, yaşadığımız dövrdə dövlət dili sahəsində yaranmış problemlər də geniş təhlil edilir və həmin problemlərin həlli yolları göstərilir.

Fərmanda yazılır: "... Azərbaycan Respublikasının onillik inkişaf yolunun təcrübəsi göstərir ki, digər sahələrdə olduğu kimi, ana dilimizin öyrənilməsi və tətbiqi sahəsində də hələ görüləsi işlər

çoxdur".

Fərmanda görüləsi işlər konkret olaraq göstərilir və qarşıda duran vəzifələr açıqlanır. Həmin rəsmi sənəddə birinci olaraq, ana dilinin tədrisi işi xüsusi qeyd edilir: "Ölkəmizin orta və ali məktəblərində Azərbaycan dilinin müasir dünya standartlarına, milli-mədəni inkişaf tariximizin tələblərinə cavab verən tədrisi işinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır".

Ana dilimizin öyrənilməsi və tətbiqi sahəsində yerinə yetirilməsi vacib olan işlərdən birincisi ölkəmizin orta və ali məktəblərində Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı olan işlərdir. Fərmanda istər ölkə daxilində, istərsə də ölkə xaricində Azərbaycan dilinin öyrənilməsinin yaxşılaşdırılması, müasir standartlara cavab verən dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanması işinin canlandırılması xüsusi olaraq vurğulanır və bu sahədə görülən işlər qeyri-qənaətbəxş sayılır.

Doğrudan da, Azərbaycan dili dərsliklərinin, kiçik dəyişikliklər nəzərə alınmazsa, yazılması tarixi 1970-ci illərin əvvəllərinə gedib çıxır. Bu dərsliklər, ana dilinə həsr olunmuş dərs vəsaitləri elmi-metodik cəhətdən tələblərə görəncə cavab vermir, onlar yazılış üslubu və istifadə olunmuş material cəhətdən də artıq köhnəlmişlər. Bütün bunlar fənnin tədrisinə öz təsirini göstərməmiş deyil və onlar, şübhə yoxdur ki, Azərbaycan dilinin tədrisi ilə yanaşı, ümumən Azərbaycan dilində təhsil işinin keyfiyyətini müəyyən mənada aşağı salır.

Bundan başqa, qeyd etmək lazım gəlir ki, kompüter texnikasının artıq gündəlik həyatımıza daxil olduğu bir vaxtda Azərbaycan dilinin kompüterlə öyrənilməsi proqramı bizdə hələ hazır deyildir. Orfoqrafiyamızın korrektor sistemi və avtomatik lüğət fondu sahəsində xeyli işlər görülsə də, bunların orta və ali məktəblərdə tətbiqinə, təəssüf ki, başlanılmamışdır. Orta və ali məktəblərin dərsliklərində dövrə uyğunluq hələ

zəifdir.

Buna görə də fərmanda (4-cü maddə) Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinə orta və ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi və Azərbaycan dilində təhsilin keyfiyyəti ilə bağlı əsaslı dönüş yaratmaq istiqamətində qəti tədbirlər həyata keçirmək, müvafiq təkliflər proqramı hazırlayıb bir ay ərzində Azərbaycan Respublikasına təqdim etmək kimi işlər bir vəzifə olaraq tapşırılır.

Dərslük və dərs vəsaitlərinin hazırlanması işində Azərbaycan Milli EA da nazirliyə yardımçı ola bilər. Şübhə yoxdur ki, ölkəmizin Təhsil Nazirliyi bütün bu işlərin öhdəsindən uğurla gələ biləcəkdir.

Fərmanda xüsusi qeyd olunan vəzifələrdən biri də dilimizin rəsmi üslubu ilə bağlıdır. Həmin sənəddə oxuyuruq: "Bir çox kütləvi informasiya vasitələrində, rəsmi yazışmalarda, kargüzarlıq və sair sahələrdə Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına lazımınca əməl edilmir".

Həqiqətən, belədir. Rəsmi məlumatla görə, hazırda ölkəmizdə çap olunan qəzet və jurnalların sayı 500-ü çoxdan keçib. Onların bəziləri ana dilini elə bil özəlləşdiriblər. Ədəbi dilin normalarına nə orfoqrafik, nə leksik, nə də qrammatik səviyyələrdə onların çoxunda əməl edilmir. Heç bir ehtiyac olmadan dilimizə çoxlu xarici sözlər gətirilir (remiks, imicmeyker, elektoral, mesaj, provayder, provokasiya, koordinator, intelligent, kompromat, funksioner, post, kontekst, aktiv, administrasiya, detal, individ, diskreditasiya, propoqanda, faktor, intervü, reyestr, element, kritik, rıçaq, travma, stil, komfort, baryer, formula, kotirovka və s.). Bəzi sözlərin hansı dildən alındığını da bəzən müəyyən etmək olmur. Məsələn, **elektoral, intriqant** və s. qəbildən olan sözlərə xarici sözlər və ikidilli tərcümə lüğətlərində də rast gəlmədik. **Intriqan** şəklində rus dilində işlənən **intriqant** sözüne *t* samitinin artırılması ilə ədəbi dil normalarının pozulması halları təəccüb doğurur. Qəzetlərin danışiq dilində arasıra işlənən **razborka, stavka, podxod, verbovka, stolba, prisedent** (əslində **president** olmalıdır), **srok** (cəza müddəti mənasında), **zapravka, otkaz eləmək, dobro vermək, nalyot, tok vurmaq...** kimi sözləri öz səhifələrində işlətmələri də ədəbi dilimizin leksik normalasının

əməlli-başlı pozulması deməkdir. Kütləvi informasiya vasitələri belə sözlərin qarşılığını tapıb işlətmək və onları danışiq dilindən uzaqlaşdırmağa çalışmaq əvəzinə, sanki onların ədəbi dilimizə daxil olmasına soy edirlər. Tam anlaşılmaz bir haldır. Bizdə kargüzarlıqda da ədəbi dil normalarının pozulması dilimizin dövlət dili təcrübəsinin azlığından irəli gəlsə də, bu sahədə ciddi elmi-təcrübəvi iş aparılmışdır.

Azərbaycan MEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun bir neçə il öncə hazırladığı "Azərbaycan dilinin işgüzar üslubu" monoqrafiyası, "Azərbaycan dilinin kargüzarlıq terminlərinin izahlı lüğəti (sənəd nümunələri ilə)" kimi əsərlər dediyimizə misal ola bilər. Təəssüf ki, həmin kitablar hələ də nəşr edilməmişlər.

Fərmanda reklam dili sahəsindəki qüsurlara da xüsusi diqqət verilir. Həmin rəsmi sənəddə yazılır: "Azərbaycan dilinin reklam işində istifadə edilməsində ciddi qüsurlar müşahidə olunur. Kəskin tənqidlərə baxmayaraq, reklam vasitələrinin hazırlanmasında bir çox hallarda xarici dillərə əsassız olaraq üstünlük verilir. Şəhər və qəsəbələrimizin görkəminə xələl gətirən əcnəbi dilli lövhələr gənc nəslin azərbaycançılıq ruhunda tərbiyəsinə mənfi psixoloji təsir göstərir".

Reklam və lövhə sahəsində görülməli əsas işlər fərmanın qərar hissəsində (7-ci maddə) öz əksini tapmışdır. Həmin maddədə respublikanın şəhər və rayon icra hakimiyyəti başçılarına yerlərdə istifadə olunan lövhə, reklam tabloları, şüarlar, plakatlar və digər əyani vasitələrin Azərbaycan ədəbi dilinin qaydalarına uyğunlaşdırılması baxımından tədbir görmələri bir vəzifə kimi tapşırılır və bu işin konkret vaxtı göstərilir.

Bəlli olduğu kimi, hazırda bizdə özəl idarə, təşkilat və şirkətlərin özlərini ingilis sözləri ilə adlandırmaları dəbdədir. Xaricilər, onlarla birlikdə fəaliyyət göstərən, hətta göstərməyən çeşidli müəssisələr özlərinə adı ingilis dilində seçirlər: Amazing Elektroniks, International Service, Butomax, Vitomax, Crystal Water Company, Shollar Botling, Zamzam Benevages, Aqua Service, Meeting and Conference Center, Baku Printing Press, Bank of Baku və s.

Onların yerləşdiyi binalara vurulan lövhələrdə də və ya istehsal etdikləri

məhsulların etiketlərində də biz bu dillə qarşılaşırıq.

Əlbəttə, özəl qurumların, ilk növbədə xarici qurumların öz müəssisələrini istədikləri kimi adlandırmaq hüququ var və bu hüququ onlardan almaq olmaz. Bununla birlikdə, onlar bu lövhə və etiketlərinin adlarını ölkənin dövlət dilində də yazmağa borcludur. Deyək ki, **Meeting and Conference Center** yazılmış lövhənin yanında **Görüşlər və Konfranslar Mərkəzi**, **Bank of Baku** yazılmış lövhənin yanında **Bakı Bankı** yazılmış lövhə də olmalıdır.

Reklamlara gəlincə, məsələnin düzgün həlli üçün əvvəlcə onlar dil baxımından hesaba alınmalı; növləri, mənsubiyyəti və s. müəyyənləşdirilməlidir. Küçələrdə, meydanlarda tez-tez rast gəlinən, şəhərimizə yaraşlıq verən bu reklamlar dil baxımından yazılışına və mənasına görə təhlil edilməlidir. Məsələn, **Coca-Cola** yazılmış reklamı **Koka Kola** yazmaqdan öncə ciddi düşünmək lazımdır. Eləcə də, məsələn **Ramstore** sözünü **"Qoç Buynuzu"** kimi yazmaq nə dərəcədə düzgün olar?

Fərmanda ən kütləvi informasiya vasitəsi olan televiziyanın dili məsələsinə də diqqət yetirilir. Bu barədə yazılır: "Ölkə ərazisində yayımlanan televiziya kanallarının əksəriyyəti xarici dillərdə fəaliyyət göstərir. Kino və televiziya ekranlarında Azərbaycan dilinə dublyaj edilmiş xarici filmlərə nadir hallarda rast gəlmək olar. Dublyaj edilmiş ekran əsərlərinin tərcümə səviyyəsi isə olduqca aşağıdır".

Elektron KİV-lərinin ədəbi dilimizin, təbiidir ki, həm də dövlət dilimizin inkişafında xidmətləri böyük olsa da, bəzi çatışmazlıqlara baxmayaraq dövlət dilimizin, ədəbi dilin, nitq mədəniyyətinin geniş tamaşaçılar kütləsi arasında yayılması işinə, dövlət dilinin təbliğinə göstərdiyi xidmətləri böyük olsa da, dilimizin efir vaxtı, həqiqətən, ciddi narahatlıq doğurur. Yayımlanan kanalların tən yarısında verilişlər tamamilə xarici dillərdə gedir. Yerli kanalların efir vaxtının müəyyən hissəsi, xüsusən nümayiş etdirilən filmlərin, demək olar ki, hamısı başqa dillərdə səslənir. Dublyaj sahəsində Az. TV və ANS-in bu sahədə göstərdikləri təşəbbüs təqdirəlayiq olsa da, tərcümə dilinin keyfiyyəti, fərmanda göstərilirdiyi kimi, təəssüflər olsun ki, aşağı səviyyədədir.

"Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" respublika Prezidentinin fərmanında qeyd edilən ən mühüm məsələlərdən biri yeni əlifbanın tətbiqi məsələsidir.

Əlifba ümumiyyətlə mədəniyyət tariximizin ən, necə deyərlər, yaralı məsələlərindəndir.

Bəlli olduğu kimi, ötən əsrin 70 ili ərzində əlifbamızı 3 dəfə dəyişməli olmuşuq. Qədim və orta əsrlərdən başlayaraq, XX əsrin 29-cu ilinə kimi ərəb, 1939-cu ilə kimi kiril qrafikalı əlifbalardan istifadə etmişik. 1991-in 25 dekabrından isə yenidən latın qrafikalı əlifbaya keçməyimiz barədə qərar qəbul edilmişdir.

Əvvəlki latından az fərqlənən yeni əlifbamızın tətbiq taleyi, nə qədər təəccüblü olsa da, əvvəlkilərdən qat-qat çətin olmuşdur. İstər şəkilcə, istər tətbiq texnikasına görə daha mürəkkəb və çətin olan bu əlifbaların tətbiqi müddəti çox qısa, cəmi 1-2 il olduğu halda, artıq təcrübədən keçmiş yeni əlifbamızın tətbiqi kompüter texnikasının məişətimizə daxil olduğu bir dövrdə geniş perspektivlər açır. Fərmanda deyilir: "Latın qrafikasının bərpa olunması barədə qanun qəbul edilməsindən on ilə yaxın bir müddət keçməsinə baxmayaraq, onun həyata keçirilməsi olduqca ləng gedir". Latın qrafikalı əlifbanın tətbiqində özünü göstərən bu lənglik haqqında Prezident Heydər Əliyev hələ dörd il qabaq öz sözünü bildirmişdi. 1997-ci ilin 2 sentyabrında yeni dərs ilinin başlanması münasibətilə Bakıdakı 18 nömrəli məktəbdə keçirilən mitinqdə demişdi: "Biz yeni əlifbaya - latın əlifbasına keçmişik. Mən hiss edirəm ki, latın əlifbasının tətbiqi çox ləng gedir. Hesab edirəm ki, bu işləri də sürətləndirmək lazımdır. Yaşlı nəsil kiril əlifbası ilə oxuduğuna görə latın əlifbasını oxumaqda çətinlik çəkir. Bildirmək istəyirəm ki, burada heç bir çətin iş yoxdur. Latın əlifbası ilə kiril əlifbası arasında fərq o qədər də böyük deyildir. Sadəcə, mən yaşlı nəslə müraciət edib deyirəm ki, bir balaca özünüzü əziyyətə salın və tezliklə bu kiril əlifbasından xilas olun" ("Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili". Bakı, "Elm", 1998, s. 64).

Doğrudan da, kiril əsaslı əlifbamızla latın əsaslı əlifbamız arasında yazı və səslənməyə görə 7 hərf üzrə (a, e, ə, h,

x, k, o) tam uyğunluq var. Böyük M hərfi də hər iki əlifbada eyni cür yazılır. 6 hərfin isə yazılışı eyni, soslənməsi müxtəlifdir. Qalan hərflər isə savadlılara xarici dil dərslərindən tanışdır.

Respublika Prezidentinin məsləhətindən keçən 4 il ərzində latın əlifbasının tətbiqində ehlə bir irəliləyiş olmadı. Yalnız Təhsil Nazirliyi sistemində biz, həqiqətən, böyük irəliləyiş gördük. Orta məktəb dərsləklərinin, demək olar ki, hamısı yeni əlifba ilə nəşr edildi.

Qeyd edim ki, əlifba məsələsinin həllini həmin çıxışında ölkə rəhbəri tələb etmişdi: "Bu işlər məktəblərdə xüsusilə təşkil olunmalıdır. Mən Təhsil Nazirliyindən, bütün məktəblərdən bunu tələb edirəm" (Yenə orada, s.64-65).

Əlifbanın tətbiqi, əlbəttə, ilk növbədə oxu və yazı vərdisləri ilə bağlıdır. Həmin vərdisləri qazanmaq üçün isə bütünlüklə həmin əlifba mühitinə düşmək tələb olunur. Tam və mütləq əlifba mühiti olmadan buna nail olmaq mümkün deyil. Bu həlledici amil nəzərə alındığına görədir ki, fərmanın 9-cu maddəsində yeni əlifbaya keçməyin konkret müddəti də göstərilmişdir: "Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə tapşırılsın ki:

- Ölkədə Azərbaycan dilində çap olunan qəzet, jurnal, bülleten, kitab və digər çap məhsullarının istehsalının 2001-ci il avqustun 1-ə qədər bütünlüklə latın əlifbasına keçməsinə təmin etsin".

Fərmanda dövlət dilimizin təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı, dilimizin tədqiqi ilə məşğul olan dilçilik elmimizin inkişafı məsələsinə də ayrıca yer verilmişdir: "1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının tərkibində müstəqil Dilçilik İnstitutunun yaranması dilçiliyimizin bir elm kimi inkişafına da təkan verdi. Dilçilik elmimiz XX əsrdə sürətli inkişaf dövrü yaşamışdır. Həmin dövrdə ədəbi dilimizi tədqiq edən Bəkir Çobanzadə, Məmmədəğa Şirəliyev, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Muxtar Hüseynzadə, Əliheydər Orucov, Səlim Cəfərov, Ələvsət Abdullayev, Fərhad Zeynalov və başqa dilçi alimlərimizin böyük ordusu yaranmışdır. Dərin qürur və fərəh hissi ilə demək olar ki, Azərbaycan dilçilərinin gərgin əməyi sayəsində dilçiliyin bütün sahələrində səmərəli işlər görülmüş, dil tarixi, dialektologiya, müasir dil, lüğətçilik sahələrində

dəyərli tədqiqatlar aparılmışdır. Keçmiş sovet məkanında Azərbaycan türkoloji araşdırmaların önəmli mərkəzlərindən biri olmuşdur". Bunlar da həqiqətdir. Fərman dilçiliyimizin tarixinə yüksək qiymət verməklə bərabər, hazırda Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf tempinin aşağı düşməsindən narahatlıq da ifadə edir: "...Azərbaycan dilçiliyinin sovet dövründə əldə edilmiş sürətli inkişaf tempi son illərdə aşağı düşmüşdür və bu sahədə bir durğunluq müşahidə olunur. Azərbaycan nitq mədəniyyəti məsələlərinin tədqiqinə və nizamlanmasına kəskin ehtiyac duyulur. Azərbaycan dilinin tədqiqi dairəsi bəzən süni olaraq məhdudlaşdırılır. Rəsmi və elmi üslubun vəziyyəti heç də ürəkəçən deyildir. Azərbaycan dilinin orfoqrafik, izahlı, terminoloji lüğətlərinin yenidən latın qrafikası ilə hazırlanıb çap olunması, ikidilli tərcümə lüğətlərinin tərtibi və nəşri məsələləri yubadılır".

Son on il ərzində yalnız Azərbaycan dilçiliyində deyil, ümumən dilçilikdə hadisə sayıla bilən "Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası" kimi fundamental əsər, "Azərbaycan dialektoloji lüğəti", "Kitabi - Dədə Qorqud" izahlı lüğəti, Azərbaycan dilinin yenidən işlənmiş üç cildlik izahlı lüğəti və b. əsərlər çap olunsada, dilçiliyimiz başqa sahələrdə müstəqillik dövrünün tələblərindən hələ geridə qalır. Maliyyə vəsaitinin olmaması və azlığı Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun əməkdaşlarının hazırladığı "Nitq mədəniyyəti", üç cildlik "Azərbaycan dilinin tarixi" monoqrafiyaları, "Kargüzərliq terminləri lüğəti (sənəd nümunələri ilə)", "Azərbaycan dilinin orfoepik (düzgün tələffüz) lüğəti", "Azərbaycan dilinin böyük onomastik lüğəti"nin, ikidilli tərcümə lüğətlərindən bircildlik "Rusça-azərbaycanca", "Azərbaycanca-rusca", habelə almanca-azərbaycanca, yunanca-azərbaycanca və s. çox işlənən sözlər lüğətlərini çap etdirə bilmir. Türkologiya sahəsində ilk təcrübə olan ikicildlik "Azərbaycan dilinin tarixi lüğəti", 80 minə yaxın sözü əhatə edən yeni işlənmiş orfoqrafiya lüğəti illərdir ki, mətbəəddir.

Respublika Prezidentinin fərmanı, şübhə yoxdur ki, adlarını çəkdiyim əsərlərin tezliklə nəşr edilməsinə və beləliklə, dilçilik elmimizin inkişafına da təkan verəcəkdir.

DİLİMİZİN TƏDRİSİ DAİM DİQQƏT MƏRKƏZİNDƏ OLMALIDIR

Müsahibimiz Təhsil Nazirliyi Dərslik, Mətbuat və Nəşriyyat Şöbəsinin rəisi, filologiya elmləri namizədi Nəcəf NƏCƏFOVDUR.

- Nəcəf müəllim, məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" 2001-ci il 18 iyun tarixli 506 sayılı fərmanı ölkənin çoxsaylı təhsil müəssisələrinin qarşısında böyük vəzifələr qoymuşdur və bizə məlum olduğuna görə, Təhsil Nazirliyində fərmanla əlaqədar önəmli işlər görülür, mühüm tədbirlər həyata keçirilir. Əgər mümkünə, bunlar barədə oxucularımıza məlumat verin.

- Danılmaz həqiqətdir ki, "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" Prezidentin fərmanı ölkəmizdə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi statusunun daha da yüksəldilməsi, onun xalqın mənəvi sərvətinə çevrilməsi və inkişaf etdirilməsi yolunda misilsiz bir addımdır.

Fərmandan irəli gələn vəzifələri həyata keçirmək məqsədilə təhsil naziri M.Mərdanov 2001-ci il 7 iyul tarixdə əmr vermişdir. Əmrdə uzun müddət üçün nəzərdə tutulmuş tədbirlər bir daha müəyyənləşdirilmiş, ölkənin bütün təhsil müəssisələrində Azərbaycan dilinin tədrisi və Azərbaycan dilində təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə bağlı perspektiv fəaliyyət proqramının hazırlanması təhsil orqanlarına bir daha xatırladılmışdır. Yaxın vaxtlarda bütün təhsil ocaqlarında Azərbaycan dilinin tədrisinin mövcud vəziyyətinin araşdırılması və dövlət dilinin tətbiqi keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçidin başa çatdırılması, təhsil

müəssisələri üçün yenidən nəşri nəzərdə tutulan bütün dərsliklərin, elmi və bədii ədəbiyyatın, lüğətlərin nəşri proqramının hazırlanması, bilavasitə Təhsil Nazirliyinin tabeliyindəki nəşriyyat və mətbəələrdə tədris ədəbiyyatlarının latın qrafikası ilə çapının təmin edilməsi üçün təkliflərin müəyyənləşdirilməsi nazirliyin müvafiq qurumları və yerli təhsil orqanları qarşısında bir vəzifə kimi qoyulmuşdur.

- Azərbaycan dilinə diqqət və qayğının artırılması heç şübhəsiz ki, Prezident Heydər Əliyevin gərgin əməyinin nəticəsidir.

- Sizinlə tamamilə razıyam. Möhtərəm Prezidentimiz nəinki bu gün müstəqil Azərbaycanımızda, hətta SSRİ dövründə də ölkəmizdə ana dilinin öyrənilməsi məsələsini həmişə diqqət mərkəzində saxlamış, özü də bu dildə səlis danışmaq nümunəsi göstərmişdir. Həm də ana dilinin öyrənilməsinin fəal təbliğçisi olmuşdur. Məhz onun rəhbərliyi ilə 1978-ci ildə qəbul edilən keçmiş Azərbaycan SSR-nin Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təsbit olunması ana dilinin tətbiqi və tədrisi yolunda geniş üfüqlər açmışdır.

- Nəcəf müəllim, bu, öz təsirini məktəbdə də göstərmişdir, elə deyilmi?

- Düzgün deyirsiniz, həmin dövrdən başlayaraq həyata keçirilən ardıcıl və məqsədyönlü işlərin nəticəsidir ki, 1980-ci ildən indiyədək ümumtəhsil məktəblərinin təlim ana dilində olan bölməsində Azərbaycan dilinə ayrılan saatlar 49-dan 63-ə, təlim rus dilində olan məktəblərdə isə 18-dən 29-a qal-

dırılmışdır. Cəmiyyətdə Azərbaycan dilinin rolu və statusunun artırılması nəticəsində ümumtəhsil məktəblərinin təlim qeyri - Azərbaycan dilində olan bölmələrində təhsil alanların sayı 1990-cı ilə müqayisədə nəzərə çarpacaq dərəcədə azalaraq 13,7%-dən 6%-ə enmişdir. Azərbaycan dilinə marağın artmasının bariz nümunəsidir ki, bu gün ümumtəhsil məktəblərinin təlim qeyri - Azərbaycan dilində aparılan bölmələrində oxuyanların xüsusi çəkisi cəmi 6,7% təşkil edir. Azərbaycan dilinin nəzəri əsaslarına həsr olunmuş 4 cildlik ali məktəb dərslisinin nəşri və onun Dövlət mükafatına layiq görülməsi faktı da cənab Heydər Əliyevin ana dilimizə olan böyük diqqət və qayğısının nəticəsidir.

Müstəqil Azərbaycanın Konstitusiyasında dövlət dilinin adının türk dili əvəzinə, Azərbaycan dili kimi təsbit olunması da məhz möhtərəm Prezidentimiz Heydər Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi və təşəbbüsü ilə həyata keçirilmişdir. O zamankı müzakirələr hamımızın yaxşı yadındadır. Milli Akademiyamızdakı yekun yığıncağı tarixi əhəmiyyətə malik hadisə idi.

- Latın qrafikasına keçidlə əlaqədar Təhsil Nazirliyində görülmüş işlər təqdirəlayiqdir. Mümkünsə bunlar barədə məlumat verin.

- Azərbaycanda latın qrafikalı əlifbaya keçid haqqında qərar verilən kimi, hələ 90-cı illərin əvvəllərində Təhsil Nazirliyində bu istiqamətdə əməli işlər görülmüş, ilk olaraq 1992-1993-cü dərslərindən ümumtəhsil məktəblərinin I sinifləri üçün dərsləklər latın qrafikasında çap edilmişdir. Yaxşı yadımdadır, o zaman buna nə qədər ciddi maneələr vardı. Bir qrup adam hər vaxtlə bunu heç olmasa bir-iki il ləngitmək istəyirdi. Buna baxmayaraq, latın qrafikasına keçid 1993-1994-cü dərslərindən daha in-

tensiv xarakter almış, görülmüş əsaslı tədbirlər nəticəsində ötən müddətdə ümumtəhsil məktəblərinin Azərbaycan bölməsi üçün bütün dərsləklər, 147 adda dərslək və dərslər vəsaitləri, fənn proqramları, tədris planları, təhsil və məktəb sənədləri latın qrafikasına ilə nəşr edilib istifadəyə verilmişdir.

Azərbaycan dilinin tətbiqi və latın qrafikasına keçid sahəsində işlərin sürətləndirilməsi möhtərəm Prezidentimizin ötən dərslər ilinin başlanması ilə əlaqədar Bakıdakı 18 nömrəli məktəbdə proqram xarakterli məlum çıxışından sonra daha da geniş vüsət almışdır. Belə ki, möhtərəm Prezidentimizin iradə və tövsiyələri ilə bağlı bu sahəyə diqqət artırılmış, bütün təhsil müəssisələrində tərtibat işlərinin, müəssisələrin ünvan lövhələrinin, möhür və şampların latın qrafikasında hazırlanması təmin edilmişdir.

Azərbaycan dilinin tətbiqi və tədrisinə dövlət rəhbərinin qayğısının ifadəsidir ki, möhtərəm Prezidentimizin 15 iyun 1999-cu ildə təsdiq etdiyi "Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat Proqramı"nın tələbinə əsasən bu istiqamətdə bir sıra digər normativ sənədlər də hazırlanmışdır. Böyük nailiyyətdir ki, "Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil müəssisələrinin bazis tədris planı"nda "Azərbaycan dili dövlət dili kimi" statusunda ayrıca təhsil sahəsi kimi verilmişdir. Bu da Azərbaycan dilinin təlimi başqa dillərdə aparılan ümumtəhsil məktəblərində tədrisini qeyd-şərtsiz təmin edən hüquqi-normativ sənəd rolunu oynayır.

Azərbaycan dilinin ümumtəhsil məktəbləri ilə yanaşı, məktəbəqədər tərbiyə və məktəbdənkənar təhsil müəssisələrində tədrisi və tətbiqi sahəsində də ciddi işlər görülmüş, təhsil tariximizdə ilk dəfə olaraq ana dilində məktəbəqədər tərbiyə proqramları hazırlan-

miş, latın qrafikasında nəşr edilərək istifadəyə verilmişdir.

Peşə ixtisas müəssisələri üçün son illərdə hazırlanmış yeni dərslilər də latın qrafikasında nəşr edilir. Lakin təhsil sistemində hələ görüləsi işlər çoxdur. Ancaq proses başlanmış və görüləsi işlər üçün möhkəm baza yaradılmışdır.

Ana dilinin tətbiqinin genişləndirilməsi, uşaq və gənclərdə ana dilinə məhəbbət hisslərinin aşılınması məqsədilə Təhsil Nazirliyi son illərdə aktual mövzularda (məsələn, "Azərbaycan dili - mədəniyyətimiz və milli varlığımızdır") respublika səviyyəsində inşa müsabiqələri və digər tədbirlər də həyata keçirmişdir. Hər rayon və şəhərdən buna misal gətirmək olar.

- Azərbaycan dili proqramları barədə də məlumat verməyiniz müəllimlərimizin üreyindən olardı.

- Müstəqilliyimizin ilk illərində orta ümumtəhsil məktəblərində yeni məzmunə keçilməsi ilə əlaqədar respublikamızın görkəmli dilçiləri, metodistləri tərəfindən V-XI siniflər üçün "Azərbaycan dili" proqramının yeniləşdirilməsinə başlandı və 1993-cü ildə proqram nəşr edildi. O zaman bu proqramlar üzərində işləmək üçün ayrıca komissiya yaradılmışdı. Nazirlik tərəfindən mən də o komissiyaya daxil edilmişdim. Komissiyanın necə məhsuldar işləməsi indi də yadımdadır. Millət vəkili B. Vahabzadə, R. Hüseynov, prof. P. Xəlilov bu komissiyada aparıcı şəxslər idilər. Lakin proqramların işlənməsinə nə qədər məsuliyyətlə yanaşılsa da, bu gün hiss olunur ki, bəzi tələskənliyə yol verilmişdir.

Dilçi-pedaqoq, hazırda Təhsil Problemləri İnstitutunun direktor müavini işləyən Ə. Abbasovun başçılığı ilə "Orta ümumtəhsil məktəblərinin V-XI siniflərində Azərbaycan dili təliminin məzmununun

təkmilləşdirilməsi" mövzusu üzrə tədqiqat işləri aparıldı, mövcud proqram və dərslilər geniş təhlil edildi. Tədqiqatın nəticələri elə o zaman mətbuata da çıxarıldı. 1998-ci ildə isə bu proqramlar yenidən işlənməyə başlandı. Yəni də tərtibçilər müəyyənləşdirildi. Təhsil Problemləri üzrə Respublika Elmi-Metodiki Mərkəzin direktoru kimi o zaman proqramların hazırlanmasına nəzarət mənə tapşırıldı. Tanınmış metodistləri və qabaqcıl müəllimləri mərkəzə toplayıb işə başladım. İxtisasına uyğun olduğu üçün Azərbaycan dili, ədəbiyyat və tarix proqramları ilə daha yaxından maraqlanırdım. Çalışmışam ki, hamı öz fikrini axıradək deyə bilsin. Nəticə göstərdi ki, zəhmətimiz hədəfə getməmişdir. Təhsil İslahatı Proqramı ilə bağlı "Azərbaycan dili" proqramı üzərində aparılan iş tezliklə öz bəhrəsini verdi. Təhsil Nazirliyi Elmi-Metodiki Şurasının Azərbaycan dili və ədəbiyyatı bölməsinin ümumtəhsil məktəbləri üzrə qrupu 1993-cü ildə təsdiq edilmiş "Azərbaycan dili" proqramının (tərtib edənlər Ə. Əfəndizadə, İ. Əhmədov, Q. Kazımov, Y. Seyidov, T. Hacıyev və N. Cəfərov) üzərində aylarla işləyərək bir qədər təkmilləşdirilmiş, sadələşdirilmiş proqram ərsəyə gətirdilər. Bakı şəhərinin qabaqcıl müəllimlərindən H. Qarayeva (sədr), A. Paşayev, T. Tağıyev, R. Şahzadə və A. Əsgərovanın, həmçinin tanınmış alim Ənvər Abbasovun daxil olduğu bu qrup az bir müddətdə proqramın layihəsini təqdim etdilər və bu gün məktəblərimizdə istifadə olunan "Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramı" ("Təhsil" nəşriyyatı, 1999) istifadəyə verildi. Proqram bazis tədris planına uyğun tərtib olunmuşdur. Burada Azərbaycan dilindən sistematik kursun tədrisinə (V-VIII siniflərdə) həftədə 16 saat vaxt ay-

rilmişdir: V sinifdə həftədə 5 saat, VI sinifdə - 4 saat, VII sinifdə - 4 saat, VIII sinifdə - 3 saat.

Ümumtəhsil məktəblərinin yuxarı pilləsində isə (IX-XI siniflərdə) bu fənnin tədrisinə həftədə 6 saat vaxt ayrılmışdır (hərəsində 2 saat). Lakin o da məlumdur ki, bəzisi tədris planına əsasən seçmə fənlər üçün saatlar da müəyyənləşdirilir və hər bir məktəb şagirdlərin meyli, marağı və arzusu nəzərə alınmaqla ona saat ayırır. Bu cəhətdən seçmə fənlər hesabına Azərbaycan dilinə verilən saatların artırılmasına da imkan yaranır.

Şagirdlər seçmə fənn kimi Azərbaycan dilinə daha çox maraq göstərirlər. Bu, ilk növbədə onunla bağlıdır ki, biz azərbaycanlılar dilimizi çox sevirik. Mən bunu elə-belə sözgəlişi demirəm. Xidməti vəzifəmlə əlaqədar dəfələrlə keçmiş SSRİ-nin tərkibinə daxil olan türk respublikalarında (Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan) olmuşam. Bir daha yəqin etmişəm ki, ana dilinə maraq, meyl, diqqət bizdə həmişə güclü olmuşdur. SSRİ-də ruslaşdırma siyasəti yeridiləndə bütün məktəblərin beynəlmiləl olması mühüm şərt sayılırdı və bütün məktəblər ucdantutma beynəlmilləşdirilirdi. O zaman adı çəkilən türk respublikalarında milli dilə nisbətən rus dili üstünlük təşkil edirdi. Qazaxıstanda indi də dövlət dili həm qazax, həm də rus dilidir. O zamanın müşahidələrinə görə deyə bilərəm ki, Alma-atıda bütün yazışmalar rusca aparılırdı. Bizdə isə bu dərəcədə deyildi. Bircə faktı demək kifayətdir ki, Bakı şəhərindəki 190 və 44 saylı məktəblər bütün təzyiqlərə baxmayaraq milli məktəb olaraq qaldılar. Öz Azərbaycan məktəbi adlarını şərəflə qorudular və hər sahədə onu doğrultdular. Xatırladıram ki, o zaman da məktəblərimizdə Azərbaycan dili əsas ünsiyyət vasitəsi kimi qalırdı və

hamı tərəfindən sevilərək öyrənilirdi. Məhz bunların nəticəsidir ki, Azərbaycan dilinin öyrənilməsi üçün proqramlarımız da ildən-ildə təkmilləşdirilir. Azərbaycan dili proqramlarının yaradıcıları olan mərhum alimlərimiz o qədər dərin təəssürat qoyub getmişlər ki, o dairədən, o tilsimdən indi də çıxmaq çətinidir. Sanki Azərbaycan dili dərsləkləri ovsunlanmışdır. Uzun illərdir ki, dərsləklərimizdə əsaslı dəyişikliklər aparmağa ehtiyac olmur. Bu, ilk növbədə, 50-ci illərdə bünövrəsi qoyulan mükəmməl dərsləklərin hesabınadır.

Lakin müəlliflər bəzən giley-lənirlər ki, V sinifdə proqram ağırdır. Burada "Fonetika", "Leksikologiya", "Frazеologiya", "Söz yaradıcılığı" bəhsləri kifayət etdiyi halda, əlavə "Morfologiya", "Nitq hissələri" (isim, sifət, say, əvəzlik) də öyrədilir. VI sinifdə isə morfologiya kursu davam etdirilir. Axı V sinif şagirdi bu dağınıqlığın hamısını sistemli qavraya bilmir. VII-VIII siniflərdə isə daha mürəkkəb bəhs olan sintaksis öyrədilir. IX, X və XI siniflərdə "Dil və dilçilik", "Azərbaycan dilinin quruluşu və tarixi", "Üslubiyyat", "Bədii üslub", "Publisistik üslub", "Məişət üslubu", XI siniflərdə "Rəsmi-ışğuzar üslub", "Fərdi üslub", "Üslublərin ayrılma və birləşmə xüsusiyyətləri" kimi nəzəri və praktik mövzular öyrədilir. Bunlar nə qədər əhəmiyyətli olsalar da, yenə də V-VIII siniflərdə tədris edilən mövzulara hər dərstdə, xüsusən yazı işində tez-tez müraciət olunur, həmin siniflərin materialları istər-istəməz təkrar edilir. Bunları əsas götürərək müəllimlər bəhslərin siniflər üzrə bölgüsünə yenidən baxmağı arzu edirlər. Metodist-tədqiqatçılar da bu təklifləri öyrənir, ümumiləşdirir və ən dəyərlilərindən istifadə etməyi nəzərdə tuturlar.

Azərbaycan dili və ədəbiyyat

müəllimləri ilə görüşlərdə məsələ qaldırılır ki, ədəbiyyatın tədrisinə verilən saatlar azdır. Onların fikrincə, IX-XI siniflərdə Azərbaycan dilinə verilən saatlarda ədəbiyyatdan keçilən bədii əsərlərin üslub və dil məsələləri təhlil edilsin. Yəni bu iki dərslə inteqrativ tədris olunsun. Əlbəttə, dərsləklərin özündə də bu məsələlər bir qədər nəzərə alınmışdır. Fənlərin inteqrasiyasına keçdiyimiz bir dövrdə belə bir əlaqəyə zəruri tələbat vardır və müəllimlərlə razılaşımaq olar.

- Dərsləklər haqqında müxtəlif rəylər söylənilir, mülahizələr bildirilir, bu barədə Sizin fikrinizi bilmək maraqlı olardı.

- Bilirsiniz ki, V-VIII siniflərdə üç dərsləkdən istifadə olunur: V sinifdə Əziz Əfəndizadə və Bəşir Əhmədovun, VI sinifdə Bəşir Əhmədov və Ağamusa Axundovun, VII-VIII siniflərdə Qəzənfər Kazımov və Yusif Seyidovun "Azərbaycan dili" dərsləkləri; bunlar 2001-ci ildə də yenidən nəşr olunmuşlar. Görkəmli alimlərimiz tərəfindən yazılan bu dərsləklər nöqsanlardan xali olmasa da, müəllimlərimiz tərəfindən müsbət qiymətləndirilir.

Düzdür, müəlliflər bununla kifayətlənməyərək, hər il bu dərsləklərin üzərində işləyirlər. Ancaq etiraf etməliyik ki, hələ dünya standartlarına uyğunlaşdırılan dərsləklərimiz ya yoxdur, ya da azdır. Cari il fevralın 2-də Təhsil Nazirliyində orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisinə həsr olunmuş seminarla geniş məruzə edən professor Nizami Cəfərovun "Dərsləklərdə çox zaman şagirdin səviyyəsi nəzərə alınmır" fikri ilə hamı razılaştı. Xüsusən V sinifdə şagirdlər daha çox yüklənibdir. İbtidai məktəblərdən gələn 11-12 yaşlı uşaq bu sinifdə elmi biliklərə baş vurmali olur. Ona görə də dərsləklər

hələ xeyli sadələşdirilməlidir. Hətta bəzi alimlərin fikrincə, bir çox mövzuların, o cümlədən köməkçi nitq hissələrinin öyrədilməsinə ehtiyac yoxdur. Uşaqlar təcrübi materiallara əsasən ondan istifadə etməyi bacarsınlar, elmi izahını bilməsələr də olar. Bir də hələ uşaqlarda o elmi baza da yoxdur ki, müəyyən sistemləşdirmə apara bilsin.

Bəzi müəllimlərin fikrincə köməkçi sözlər bir fəsildə verilməlidir. Hökmən deyil ki, V-VIII siniflərdə şagirdlər dilin bütün qanunlarına yiyələnsinlər, bunu öyrənməyə də bilərlər. Dilçi olmaq istəyənlər onsuz da ali məktəbdə bunu mənimsəyəcəklər. "Azərbaycan dili" dərsləklərinin həcmi azaldılmasına da zərurət duyulur. Dərslək elə yazılmalıdır ki, uşaqların gözü qorxmasın. Çox mükəmməl dərsləklərimizdən biri olan V siniflər üçün "Azərbaycan dili" dərsləyi uşaqları texniki cəhətinə görə yorur. 270 səhifəlik bu kitabda kiçik şriftlərlə yazılmış çoxlu yazılar da vardır. Axı, bəzi uşaqlar dərsləyi tam öyrənməyə, mənimsəməyə çalışırlar. Onda da bu çox ağır olur. Ya şagird özünü əziyyətə salır, ya da onu bacarmadığı üçün ruhdan düşür.

Azərbaycan dili müəllimlərinin yaxın dostu olmuş mərhum professor Əziz Əfəndizadə sağ olsaydı, əminik ki, öz dərsləyini elə təkmilləşdirərdi ki, bu gün hamının ürəyindən olardı. Bizcə, onun şagirdləri bu yöndə ciddi iş aparmağa girişməlidirlər. Mən ilk növbədə filologiya elmləri namizədi Ənvər Abbasovu nəzərdə tuturam. Əziz müəllimin layiqli davamçısı və ardıcılı olan Ənvər müəllimin buna çox böyük potensial imkanları vardır. Kimin yanında deyil ki, Əziz Əfəndizadənin müəllimlərin suallarına verdiyi cavablar bizə nə qədər kömək etmişdir, müəllimlərin işini nə qədər asanlaşdırmışdır.

Onun elmi, yığcam, səlis cavabları dil müəllimləri arasında aforizmlərə çevrilmişdi.

Çox gözəl oxunaqlı dile və elmi üsluba malik olan VI sinfin "Azərbaycan dili" dərsliyi də öz məziyyətləri ilə müəllimləri qane edir. Lakin dərsliyə 62 mövzunun salınmasının özü bizə nəse deyir. VI sinif şagirdlərinə fel haqqında, "Felin təsriflənən formaları" və ya "Felin təsriflənməyən formaları" haqqında müfəssəl məlumat vermək bəlkə də bir qədər çətinlik tələfdir. Görünür, mövzuların adında da sadələşdirmə aparılmalıdır. Mövzu özü şagirdə çox şeyi elə bu bağdan deməlidir.

Azərbaycan dilinin tədrisinə həsr olunmuş seminarlardan birində müəllimlər VIII sinifdə tədris olunan mövzulara da toxundular. Burada tabeli mürəkkəb cümlələrə 13 mövzu həsr olunmuşdur ("Tərzi-hərəkət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr", "Zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr", "Yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr", "Kəmiyyət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr" və s.). Axi bunların adlarının belə təkrar olunması şagirdləri yorur və onların diqqətini yayındırır. Onların fikrincə dərslərdəki mövzular barədə də düşünmək lazımdır.

Mərhum pedaqoq, prof. M.Mehdizadə dərslərdə akademiklərdən çox danışdı. Onu dərslərdəki bu stil həmişə narahat edirdi. Yazıçı, şair əsərinə cəzbədi ad qoyduğu kimi dərslərdəki mövzuların adları da belə olmalıdır. Azərbaycan dilinin yığcamlığı, gözəlliyi də buna imkan verir. Çox uzun sərlövələr uşaqların xoşuna gəlmir.

Görkəmli sənətkarımız Əbülhəsən romanlarını belə adlandırmışdı: "Yoxuşlar", "Dünya qopur", "Müharibə". Dostluq şərtlərində deyilirdi ki, "Yoxuşlar"la

qalxanda gördülər ki, "Dünya qopur", getdi-getdi gördü «Müharibə»dir. Qonçarov özünün üç romanını "O", hərfi ilə başlamışdır. Bunlar hamısı oxucunun diqqətini cəlb etmək məqsədilə düşünülmüşdür.

Bütün bunlar bizim dərslərlərin tərtibatına dair mülahizə və təkliflərimizdir. Ancaq hamı təsdiq edir ki, "Azərbaycan dili" dərslərləri möhkəm elmi əsasə söykənmişdir. Onun möhkəm divarını sarsıtmaq çətinlik tələfdir. Oraya əvvəllərdə olduğu kimi mübahisəli mövzular salınmur. "Azərbaycan dili"ni öyrənmək istəyənlər üçün dərslərlərimizdə kifayət qədər material vardır. Şagirdlər bu dərslərlərdə yazılanların hamısını öyrənib, özberləməsələr də, oradakı fikirlərlə tanış olanda özlərini düşündürən suallara cavab tapa bilərlər.

Bizcə V-XI siniflərin "Azərbaycan dili" dərslərlərinin müəlliflərinin sırasında orta məktəb müəllimlərinin olmaması da təəssüf doğurmalıdır. Təhsil nazirimiz Misir Mərdanovun fikri belədir ki, bütün dərslərlərimizin müəlliflərindən biri və ya ikisi bilavasitə tədrislə məşğul olan, məktəbdə işləyən müəllimlərdən olmalıdır. Biz V-XI siniflər üçün "Azərbaycan tarixi", VI-XI siniflər üçün "Ümumi tarix" dərslərlərində buna nail olmuşuq. Ümidvəri ki, möhtərəm Prezidentimizin fərmanından sonra ana dilinin tətbiqi və təkmilləşdirilməsi sahəsində görülən qlobal işlər çərçivəsində "Azərbaycan dili" dərslərlərinin təkmilləşdirilməsi və yeniləşdirilməsi də başlıca yer tutacaqdır. Söz yox ki, dərslərlərimizin dünya standartlarına cavab verən səviyyəyə qaldırılmasında Azərbaycan dili müəllimlərinin təklif və rəyləri də öz müsbət rolunu oynayacaqdır.

MƏKTƏB ƏDƏBİYYAT KURSU: DÜNƏN, BU GÜN, SABAH...

Soltan HÜSEYNOĞLU,
APU-nun dosenti.

Bu gün ədəbiyyat məktəbdə necə öyrədilir? Ədəbiyyat fənninin tədrisi sovet hakimiyyəti illərindəkindən fərqlənirmi? Ədəbiyyatın tədrisi məzmununa və formasına görə müstəqilliyini qazanan Vətənimizin sosial tələblərinə cavab verirmi?

Bu suallara bir jurnal məqaləsində yalnız ümumi şəkildə və həm də ən vacib tərəflərinə toxunmaqla cavab vermək olar. Həmkarlarımla problemə münasibətlərini bildirəcəklərinə, unudularım, razılaşmadıqları mülahizələrimlə bağlı fikir söyləyəcəklərinə ümidliyəm. Bu, həm də bəlalı olan bir problemin uğurlu həlli yolunda ürəkdən arzuladığım addımlar olardı.

Əsasən ideologiyaya xidməti ön plana çəkən proqramların dəyişdirilməsi orta məktəb müəllimlərinin üreyincə oldu. Lakin nə zəngin təcrübə, nə də vətənpərvərlik ruhu bəzi siniflərin yeni proqramlarının və dərslərlərinin mürəkkəbliyinin öhdəsindən gəlməyə imkan vermədi.

Təhsil naziri hörmətli Misir Mərdanov cənabları məsələnin bu tərəfini dönə-dönə qeyd etdi, proqramların yüngülləşdirilməsi üçün işçi qrupu yaradıldı. Lakin bu işçi qrupu proqramı yüngülləşdirmək əvəzinə ona yeni qüsurlar (bu barədə mətbuatda çox danışılıb) əlavə etdi. Məktəb təcrübəsi isə proqramı başqa məzmununda təkmilləşdirməyi diqqət edirdi.

Bu proqramların əsasında yaradılmış dərslərlər, xüsusən, yuxarı siniflərdə istifadə olunanlar ağırlığına, mürəkkəbliyinə, bir sözlə, şagird səviyyəsinə çox-çox yuxarıda dayandıqlarına

görə bu gün də tənqid edilir. Bu dərslərlərin tənqid hədəfinə çevrilməsi isə əsasən, iki səbəblə bağlıdır. Birinci səbəb proqramların ağırlığıdır. İkinci səbəb həmin dərslərlərin hazırlanmasında (müəlliflər uğurlu seçilmiş filoloqlardır) səriştəli metodistlərin iştirak etməməsidir.

Bütün bu qüsurlar məktəbdə ədəbiyyat tədrisinin səmərəliliyinə, şübhəsiz, mənfi təsir edir. Bu qüsurlar ortadan götürülməsi subyektiv səbəblərlə bağlıdır və deməli, asanlıqla aradan qaldırıla bilər.

Qorxulu, bəlalı cəhət başqadır: hələ bu günə kimi təlimin metodlarında, iş üsullarında və formalarında ciddi bir dəyişikliyin baş verməməsi böyük narahatlıq doğurur.

Dərs on il, iyirmi il əvvəl necə qurulurdusa, bədii mətnin öyrədilməsinə nə cür yanaşılırdısa bu gün də həmin vəziyyət davam edir. Sovet təhsil sisteminin ən zəif cəhəti olan FORMALİZM indi də bir kabus kimi məktəblərimizdə dolayır. Bu, ilk növbədə biliyin formal mənimsənilməsində özünü göstərir. Bu formalizm yalnız yaddaşa, hafizəyə söykənməyə istiqamətləndirir. Bu formalizm qazanılmış biliklərin tətbiqinin qarşısına sədd çəkir. Bu formalizm müxtəlif fənlərdən qazanılmış biliklərin qovuşmasına, çulğuşmasına və qarşıya çıxan çətinliklərin aradan qaldırılmasına imkan yaradan bacarıqların formalaşdırılmasına mane olur.

Yadımdadır, şagirdlərdə inşa yazmaq bacarığının olmaması 60-70-ci illərdə ciddi diskussiya mövzusunə çevrilirdi. Mətbuatda tez-tez səsləndirdi ki,

şagirdlərdə ümumiyyətlə müstəqil düşüncə çox zəifdir.

Bəyəm vəziyyət indi dəyişib?

Bu suala müsbət cavab vermək çətindir.

Bəs çıxış yolu nədədir?

Necə etmək lazımdır ki, V sinif şagirdi, məsələn "Köç" hekayəsini, VI sinif şagirdi "Qaraca qız"ı, VII sinif şagirdi "Xeyir və Şər"i, VIII sinifdə oxuyan məktəbli "Dəniz kənarıyla qaçan Alabaş"ı oxuyandan sonra əsərdəki obrazlar barədə tutarlı fikir söyləyə bilsin, onların xarakterlərindəki seçiciyyəti cəhətləri aşkarlasın və qiymətləndirsin. O, əsərdəki təbiət təsvirlərinə valeh olsun, onlara münasibət bildirsin. Bir sözlə, bədii zövqü inkişaf etsin, həm də o dərəcədə inkişaf etsin ki, IX-XI siniflərdə tədris edilən irihəcmli əsərlərin estetik dəyərini müəyyənləşdirməkdə köməyə az ehtiyac duysun.

Bu məqsədə gedən yol proqramdan başlayır. **İster V-VIII siniflərdə, istərsə də IX-XI siniflərdə tədris edilən əsərlərin sayı azaldılmalıdır.** Həm də əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmalıdır. Diqqət edin: indiki V sinfin proqramında bədii əsərlərin öyrədilməsinə ayrılan yetmiş dörd saatda qırxdan yuxarı bədii mətn mənimsədilməlidir. XI sinifdə cəmi altmış doqquz saatda nə az, nə çox on dörd sənətkarın həyatı və yaradıcılığı öyrədilməlidir. Digər siniflərin proqramlarında da vəziyyət təxminən belədir. Belədirsə, deməli, məktəbdə çoxlu sayda ədəbi material barədə məlumat vermək məqsədə çevrilmişdir. Tədris ili boyu müəllim tələş içində proqramdakı bütün əsərləri əhatə etməyə səy göstərir. Belə olan tərzdə bədii mətn üzərində ciddi və müxtəlif məqsədli işin təşkilindən danışmaq mümkündürmü? Belə olan şəkildə hansı bacarıqların formalaşdırılmasından söhbət edə bilər?

Bu gün hamı narahatlıqla etiraz edir ki, yuxarı siniflərdə bədii əsərlər mütləq edilmir. Əgər bədii əsərlər oxunmursa, ədəbiyyat təliminin qarşısında qoyulan vəzifələrin yerinə yetirildiyini söyləmək mümkündürmü?

Deməli, istər V-VIII, istərsə də IX-XI siniflərin proqramlarına çoxlu sayda bədii əsərin daxil edilməsi ənənəsindən əl çəkilməlidir. İstifadədə olan proqramın əsas qüsuru da məhz bundadır. Bu proqramın hazırlanmasında iştirak edən komissiya üzvlərinin əksəriyyəti belə bir "prinsip"dən çıxış edirdilər ki, ədəbiyyata eyni dövrdə gələn, yaradıcılıq mövqeləri yaxın olan sənətkarların hamısı proqrama daxil edilməlidir. Yəni, məsələn, S. Vurğun proqramda varsa, S. Rüstəm də olmalıdır. M. Müşviq, R. Rza da o cümlədən. Yaxud, proqramda S. Rəhimov varsa, M.Hüseyn niyə olmasın!?

Bu, hələ işin bir tərəfidir. Bu gün məktəblərimizdə istifadə olunan proqramı ağırlaşdıran, şagirdlər üçün elətməz edən başqa bir cəhət yuxarı siniflərdə ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığının çox geniş, əhatəliliklə tədris edilməsi tələbidir. Bu genişlik, bu əhatəlilik, əksər hallarda xırdalıqlarla müşayiət olunur. Nəticədə müəllim də, şagird də usanır, bezir, laqeydləşir. Oxucuya təəccüblü gəlməsin, yuxarı siniflərin proqramlarının məzmunu (tələbləri) universitetlərin filologiya fakültələrində dərs deyən müəllimlərin təqvim-mövzu planlarından çox az fərqlənir. Məsələyə daha dəqiq yanaşsaq, fərq var - yuxarı siniflərin dərsləklərində (icmal materiallarında, bu və ya digər sənətkarların yaradıcılıq yolunun şərhində) xırdalıqlar daha çoxdur.

Müəllimlərə aşağıdakı faktları müqayisə etmək imkanı verirəm:

Pedaqoji universitetin filologiya fakültəsində "Füzuli" mövzusunun tədrisinə 16 saat ayrılıb. Bunun 10 saati mühazirəyə verilir və aşağıdakı ardıcılıqla tədris edilir:

- Füzulinin həyatı, tədqiqi, əsərlərinin nəşri - 2 saat.

- Şairin lirikası - 2 saat.

- "Leyli və Məcnun" poeması - 2 saat.

- Füzulinin ədəbi-tənqidi görüşləri. Alleqorik əsərləri. Sənətkarlığı. - 2 saat.

Qalan 6 saat işə praktik məşğələyə

həsr edilir. Mövzular aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

- Füzulinin lirikası - 2 saat.

- Füzulinin alleqorik əsərləri - 2 saat.

- "Leyli və Məcnun" poeması - 2 saat.

Orta məktəb proqramında isə Füzulinin həyat və yaradıcılığının öyrədilməsinə 14 saat ayrılıbmışdır. Bu saatlar aşağıdakı məsələlərin mənimsədilməsinə həsr edilir:

- Füzulinin həyatı;

- Yaradıcılığı haqqında məlumat;

- Lirikası; "Məni candan usandırdı" qəzəli;

- "Padişahı - mülk..." qitəsi;

- "Leyli və Məcnun" poeması;

- Nəsr əsərləri ("Şikayətnamə",

"Səhhət və Mərz", "Rindü-Zahid");

- Şairin Azərbaycan ədəbiyyatında mövqeyi;

- Füzuli ədəbi məktəbi;

- Şairin dünya ədəbiyyatına təsiri.

Siz deyirsiniz, əziz oxucu, 14 yaş təzəcə tamam olub, 15 yaşa qədəm qoyan cocuğa bu həcmdə tədris materialını təqdim etmək doğrudurmu?

Bax, Təhsil naziri hörmətli M.Mərdanov ədəbiyyat proqramlarındakı mürəkkəbliyi, ağırlığı aradan qaldırmağı tələb edərkən bunları nəzərdə tuturdu. Bunu həyata keçirməli olan işçi qrupu, təəssüf ki, səriştəsizlik göstərdi, necə deyirlər, qaş düzəltməyin lazım gəldiyi yerdə vurub gözü çıxartdı...

Yuxarıda qeyd edilmiş kimi, **hər bir sinifə müxtəlif ədəbi növədən az sayda əsər daxil edilməli, başlıca diqqət şagirdlərdə zəruri bacarıqların (əsərin oxusu, məzmununun mənimsənilməsi və təhlili ilə bağlı) və keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasına yönəldilməlidir.**

İyirminci yüzilliyin 20-30-cu illərində sovet metodika elmində gedən qızğın diskussiyamı, deyəsən, bu gün diriltmək lazım gələcəkdir. Diskussiya orta məktəb ədəbiyyat kursunun məqsədinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı idi. Bir qrup alimin fikrincə, ədəbiyyat fəni məktəbdə bədii zövqün formalaşdırıl-

ması məqsədini güdməlidir. Yuxarı siniflərdə ədəbiyyatın tarixi-xronoloji əsasda tədrisinə etiraz edən bu alimlər tərcümeyi-hal materiallarının, icmal mövzularının öyrədilməsini məqsəduyğun saymırdılar. Yazıcıların yaradıcılıq yolu barədə çox yığcam məlumatın verilməsini məqbul sayır, məktəb ədəbiyyat kursunun mərkəzinə ayrı-ayrı əsərlərin öyrədilməsini qoyurdular.

Digər bir qrup isə yuxarı siniflərdə ədəbiyyatın tarixi-xronoloji əsasda tədrisini zəruri sayır, yazıcıların tərcümeyi-hallarının ayrıca öyrədilməsini (tərcüməvi əhəmiyyətli material kimi) vacib hesab edirdilər. Bu alimlər icmal mövzularına çox böyük əhəmiyyət verir, yazıcıların yaradıcılıq yolunun ətraflı öyrədilməsini də məqsəduyğun sayırdılar.

Elə o vaxtdan ikinci qrupa daxil olanlar haqlı sayılırlar. Sovet məktəblərində dünyanın heç bir yerində müşahidə edilməyən forma qərarlaşdı. Bu işə acısını indi də daddığımız nəticəni ortalıq qoydu. Çoxlu həcmdə (xeylisi də lazımsız) bilik öyrətmək cəhdi müstəqil düşüncənin, bədii zövq tərcüməsinin qarşısına siper çəkdi. Bədii əsər, onun gözəlliyi, qəribə səslənməsi, elmləşdirilmiş ədəbiyyat fənninin ədalətsizcəsinə çoxaldılmış sayısız-hesabsız qaşığıları içərisində əridi, itib-batdı, ədəbiyyat fəni bədii zövq mənbəyi olmaq imkanını, əməlli-başlı öldən verdi...

Qarşılaşdığım iki faktı xatırlatmaqdan yan keçə bilmirəm. Bakı Özəl Türk Liseyində ədəbiyyatımızı tədris edən elmi dərəcəli, təcürbəli müəllimin dərində məktəb rəhbərlərindən iki nəfər iştirak edir. Nəvəvan haqqında X sinifdə məlumat verən müəllim onun Şuşadan xeyli aralı olan Sarı Babadan şəhərə su kəməri çəkdirməsi faktını da şagirdlərə çatdırır. Türkiyəli mütəxəssislər xeyli təəccüblənir, bu faktın xatırladılmasını (buna vaxt sərf edilməsini) yersiz sayırlar. Əlbəttə, müəllimimiz özünə haqq qazandıрмаq üçün dərsliyi onlara təqdim edir. Türklər yuxarı siniflərin ədəbiyyat dərsləkləri ilə ətraflı tanış olduqdan sonra qısaca - "Siz ədəbiyyatımızı

tarixinizin əlavəsinə çevirmisiniz" de-
məklə kifayətlənmişlər.

İkinci fakt özümü bağlıdır: "Pilot"
təhsil sistemi ilə bağlı ölkəmizdə məs-
ləhətçi sifəti ilə çalışan ABŞ vətəndaşı-
na - "İrihəcmli əsərlər, məsələn, F. Ku-
perin "Ləpirçi", T. Drayzerin "Dahi"
romanları orta məktəblərinizdə öyrədilir-
mi?" sualı ilə müraciət etdim. Bığərə
qadın o dərəcədə təəccübləndi ki, göz-
ləri az qaldı hədəfəsindən çıxsın.
Deyirlər ki, ingilislər soyuqqanlı olurlar,
amma ingilis əsilli amerikan qadın
böyük emosionalqla - Siz nə danışırı-
nız? Bu ki mənasızdır! - deyər, - cavab
verdi.

Sonra qızğınqla bu qəbildən olan
əsərlərdən yalnız parçaların öyrədilmə-
si, tərçüməyi-hal materiallarının tədris
edilməməsi (şagirdlərə bioqrafik materi-
allarla tanış olmaq üçün ədəbiyyat məs-
ləhət göritülür), başlıca diqqətin məktəb-
lilərdə müstəqil işləmək bacarığının for-
malaşdırılmasına yönəldildiyi barədə
izahat verdi...

Bu izahat mənim üçün yeni deyil-
di, xanımı dinləsəm də beynimdə onun
ilk kəlmələri (Bu ki mənasızdır!) qay-
nayırdı.

Həqiqətən mənasızdır. Mənasızdır
ona görə ki, şagirdlərimiz irihəcmli
əsərləri oxumurlar. Bunu biz bilə-bilə
həmin əsərlərin öyrədilməsi yollarından
bəhs edən metodik yazılar çap etdiririk.
Bunu bilə-bilə rüblük planlarımızda hə-
min əsərlərin "öyrədilməsinə" 3-4 saat
vaxt ayırıraq.

Bes çıxış yolu nədədir?

Belə əsərlər proqramlardan birdə-
fəlik çıxarılmalıdır?

Bu suala müsbət cavab vermək ge-
riyə addım atmaq deməkdir. **Yuxarı si-
niflərin hər üçündə (IX, X, XI)
həyatı və yaradıcılığı bütövlükdə
(bu, "monoqrafik mövzular" adlanır)
öyrədilən sənətkarların sayı xeyli
azaldılmalıdır. Ayrıca öyrədilən
əsərlərə verilən saatların həcmi
əhəmiyyətli dərəcədə artırılmalıdır.
Həcmə böyük olan əsərlərin (mə-
sələn, "Xosrov və Şirin", "Leyli və
Mecnun", "İki od arasında" və s.)**

**süjet xəttini ciddi zədələmədən on-
larda ixtisarlar aparıb müntəxəbatla-
ra daxil etmək lazımdır. Məhz bu,
mətn üzərində rəngarəng iş apar-
mağa, şagirdlərdə müstəqil çalış-
maq bacarığını inkişaf etdirməyə
şərait yaradar.**

**XI sinfin proqramına 14 sənətkarın
monoqrafik mövzu şəklində
daxil edilməsi yolverilməzdir, əsl
məqsəddən yayınmaqdır, huma-
nizmdən uzaqdır. Ayrı-ayrı sənətkarların
həyatını və yaradıcılığını
əhatə edən öçerklərdəki məlumat
bolluğunu, ümumiləşdirmələrin ka-
sədliğini xatırlatsaq, şagirdlərin və
müəllimlərin acınacaqlı vəziyyətini
təsəvvür etmək mümkündür.**

Burada bir mühüm məsələni də
xatırlatmaq vacibdir. Tələbə Qəbulu
Komissiyasının ədəbiyyat fənni üzrə
test bankını həyəcansız oxumaq
mümkün deyil. Həyəcana, narahatlığa
səbəb odur ki, mövcud dərslilər əsa-
sında hazırlanan bank sualları həddindən
artıq çoxlu həcmdə ədəbi fakt və hədi-
səni bilməyi tələb edir. Yuxarı siniflərin
dərsliləri ali məktəblərin II, III kurs
tələbələrinin anlam səviyyəsində yazı-
lıb. Bu dərslilərdəki bütün kümələri
testləşdirib qəbul imtahanları keçirmək
hansı məntiqə sığır!?

Doğrudur, Tələbə Qəbulu Komis-
siyasının keçirdiyi seminarlarda dərslil-
lərdəki mürəkkəbliyi, ziddiyyətləri nə-
zərə almağın vacibliyi dönə-dönə xatır-
ladılır. Bu da doğrudur ki, dərslilərdə-
ki bəzi mövzular üzrə testlərin qəbulu-
na, haqlı olaraq, ehtiyatla yanaşılır. La-
kin bütün bunlar kifayət deyil. Qəbul
Komissiyasında test işi ilə məşğul olan-
lar - "Suallar proqramı əhatə etmir" tip-
li ola biləcək diletant iradından həmişə
ehtiyatlanırlar. Ehtiyatlandıqlarına görə,
dərslilərin ikinci dərəcəli məlumatı
üzrə hazırlanmış test suallarını da banka
qəbul edirlər. Nəticədə isə orta məktəb
məzununa qəsd edilir, onların gücündən,
əqli və fiziki imkanından çox-çox
yüksəkdə dayanan böyük həcmli biliyin
mənimlənməsi tələbi meydana çıxır.

Orta məktəb ədəbiyyat kursunun

ən ağırlı nöqtələrdən biri icmal möv-
zularıdır. Öz elimizlə özümüzün və mək-
təbimizin başına belə açmışıq. Guya ic-
mal mövzuları geniş, əhatəli öyrədil-
məzsə, neinki ədəbiyyat tarixi, heç ay-
rı-ayrı yazıqlar da başa düşülməz. İcmal
materiallarının əhəmiyyəti bax beləcə
yersiz olaraq şişirdilmişdir. Orta ümum-
təhsil məktəblərində 1994-cü ildən tət-
biq edilən ədəbiyyat proqramlarının
"İzahat vərəqi"ndə yazmışdım: "İcmal
mövzular bu və ya digər dövrün sosial-
mədəni mənzərəsi, ədəbi mühiti, ayrı-
ayrı sənətkarların yaradıcılığının başlıca
cizgiləri barədə təsəvvür yaradır. Bu
mövzular müxtəlif tarixi-ədəbi məlu-
matları açıqlamaqla yanaşı ədəbiyyatın
inkişaf prosesini, ondakı dəyişiklikləri
başla düşməyə imkan yaradır. Müxtəlif
dövrələrin qarşılıqlı əlaqəsini, müxtəlif
yazıqların yaradıcılığını birləşdirən
ideyaları, ədəbi prosesin inkişafındakı
varisliyi aydınlaşdıraraq icmal mövzuları
məktəb ədəbiyyat kursunun təməlini,
bütövlüyünü təmin edən vasitə yerində
çıxış edir. İcmal mövzuları monoqrafik
mövzuların öyrədilməsi üçün zəmin ya-
radır". Və icmal mövzularına həmin
proqramda 60 saata qədər vaxt ayrılmış-
dır.

Sual olunur: icmal materiallarının
tədrisinə bu qədər saat ayırmağa ehtiyac
varmı?

İndicə sitat gətirdiyim sətirləri o
vaxt yazanda da, bu gün də icmal möv-
zularına bu qədər saat ayırmağın doğru
olmadığını özlüyümdə və əşqarda etiraf
etmişəm.

Bes gözgöresi qüsuru aradan qal-
dırmağa mane olan nədir?

Yaramaz ənənə və proqram tərtib-
çilərinin tənqidən qaçmaq arzusu!...

Hələ o vaxt təklif etmişdim ki, hər
bir icmal mövzusuna 3 saatdan (əlbəttə,
həcmcə kiçik olanlara 1-2 saat da ver-
mək olar) artıq vaxt ayrılması yolveril-
məzdir. Onu da bildirmişəm ki, icmal
materialları dövrün ən mühüm ədəbi-
mədəni mənzərəsini maksimum ümumi-
ləşdirmə yolu ilə (indiki dərslilərimizdə
icmal materiallarının şərh üsulu mo-
noqrafik mövzuların məzmunundan çox

nadir hallarda fərqlənir) işıqlandırıl-
malıdır.

Proqram tərtibçiləri iddialı oppo-
nentlərinə fakt verməmək xatirinə
ənənədən ürəkəğrısı ilə imtina etməmiş-
lər. Nəticədə təlimə ağır zərbə vurulur,
övladlarımız bu gün də əzab çəkirlər.

İndi hamı etiraf edir ki, icmal ma-
teriallarını öyrətmək də, öyrənmək də
cəhənnəm əzabına çevrilir.

İstər icmal materiallarının, istərsə
də ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığına
həsr edilən öçerklərin lüzumsuz (və
ikinci dərəcəli) məlumatlarla ağırlaşdı-
rılması ədəbiyyat fənnini sevinc mə-
bəyi olmaqdan uzaqlaşdırıb, az qala ta-
rix fənninin əlavəsinə çevirib. Məhz bu-
nun nəticəsidir ki, şagirdləri yuxarı si-
niflərdə də bədi mətn üzərində işlə-
məyə imkan olmur. Əsərdəki obrazlılığı
aydınlaşdırmağa, yazıqların bədiliyyə
nailolma yollarını açıqlamağa vaxt tapıl-
mır. Mətn üzərində şagirdlərin müstəqil
işini təşkil etmək arzusu yaxşı müəlli-
min gözündə qalır.

Məktəb təcrübəsi və bütün dedik-
lərimiz aşağıdakı nəticəni çıxarmağa
əsas vermişdir: **Ədəbiyyat təliminin
səmərəliliyinə nail olmaq üçün ilk
növbədə proqramları ciddi şəkildə
yeniləşdirmək lazımdır. Bu işi sovet
hakimiyyəti illərində olduğu kimi
bir müəssisəyə tapşırmaq olmaz.
Ölkəmizin səriştəli metodist-əlimlə-
rini, filoloqlarını və qabaqcıl orta
məktəb müəllimlərini bir araya ge-
tirib mütərəqqi ənənələrimizə və
dünya təcrübəsinə əsaslanan müa-
sir proqramların hazırlanmasına nail
olmaq lazımdır. Yalnız bundan
sonra metodist və filoloq əlimlərin
birgə səyi ilə dərslilərin yaradıl-
ması işinə başlamaq olar.**

Bütün bunları alternativ əsasda da
reallaşdırmaq mümkündür.

Nəhayət, onu da əlavə edim ki, bu
gün güclü elmi potensialı olan Azər-
baycanın indiki proqram və dərslilərlə
kifayətlənməsi ən azı günahdır.

NƏSİMİ YARADICILIĞI TƏDRİSİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

İsgəndər ORUCƏLİ,
filologiya elmləri namizədi, dosent.

Orta məktəbdə klassik ədəbiyyatın tədrisinin mühüm elmi-nəzəri, əxlaqi-estetik və əməli əhəmiyyəti olsa da böyük çətinliklərdə var. Həmin çətinliklər özünü poeziya dilinin həddindən artıq ərəb və fars sözlərlə yüklənməsində göstərir. Müəllimin əlində klassik ədəbiyyatın tədrisi metodikasına aid bu günün pedaqoji tələblərinə cavab verən mükəmməl vəsaitin olmaması işi daha da çətinləşdirir, yeni problemlər yaradır. Bu çətinlik Nəsimi yaradıcılığının tədrisində özünü daha açıq şəkildə biruzə verir. Şairin şer dilini rəmləşdirməsi, poeziyanın fəlsəfi mahiyyəti tədris işində bir əngələ çevrilir. Həmid Araslı bu haqda belə yazır: "Bu şerlərdə (Nəsiminin şerlərində - İ.O.) Qurandan alınmış ibarələr çoxdur. Şair bu ibarələri islam ruhanilərinin başa düşdüyü kimi deyil, hürufi nöqtəy-nəzərindən mənalandırır. Nəsiminin belə şerlərində dil olduqca çətindir, ərəb və fars tərkibli, Quran və hədis ibarələri ilə doludur və bunların hər birisi geniş izahat tələb edir..." (H. Araslı. İmadəddin Nəsimi, Bakı, 1972, səh. 60)

Ana dilli şerimizə yeni dil və üslub gətirən, onun formalaşmasına təsir göstərən Nəsimi, həmçinin ana dilli fəlsəfi poeziyamızın əsas siması oldu. Yaradıcılığı və poeziya sənəti nəinki ümumtürk, habelə Yaxın və Orta Şərq ədəbi-bədii və fəlsəfi fikrinə yeni estetik hadisəyə çevrildi.

Nəsimi bədii sənətinin ədəbi-tarixi əhəmiyyətini, mənbəyi və fəlsəfi mahiyyətini anlamaq üçün şərq-fəlsəfi tarixində xüsusi yer tutan sufizm, panteizm və hürufizm cərəyanlarının mahiyyətini şagirdlər

üçün açmaq lazımdır, onun yaradıcıları Həllac Mənsur və Nəimi Təbrizi haqqında şagirdlərə bilgi verilməlidir.

Mənsur belə düşünürdü ki, əgər sufi-panteist nəfsini islah etsə, həzz və şəhvətdən məhrum olsa, o yüksək məqama çatır və Allah onda təcəssüm edir. Böyük filosof özünün belə bir məqama çatdığını elan etmiş, "Mən haqqam" ("Ənə əl-həqq") demişdir. O, islama etinasız yanaşmış, Quranı adı bir əsər saymış və "Mən də belə bir əsər yazaram" söyləmişdir.

Sufizm mahiyyətcə idealist metafizikadır. Sufizimdə Allahın birliyi və İnsanın Allah ilə şəxsi ünsiyyəti əsas məsələdir. Sufilərin dünya-görüşü həm monoteist, həm də panteist məzmunu malikdir. Nəsimi ilk öncə sufizmə, sonra hürufizmə meyl göstərmişdir.

Nəsimi deyir:

Faş eylədim cahanda ənə əl-həqq rümuşini,

Doğru xəbərdir, anın üçün dəre düşmüşəm.

("Türk divanı"ndan).

Yəni: Ənə əl-həqqin gizli rəmzlərini dünyaya yaymağım doğru xəbərdir, onun üçün dəre düşmüşəm.

Sufilərin fəlsəfəsində ruh, şəriət, təriqət və həqiqət mərhələləri xüsusi yer tutur. Sufizmə görə, sufi ali mərtəbəyə yüksələndək həmin mərhələlərdən keçməklə özünü kamilləşdirməlidir. Kamilləşmənin yolu hallanmadan (ekstazdan) və məqamlardan keçir. Məqama çatan sufi mistik məhəbbət yolu ilə allahı dərk edir və ona qovuşar.

Panteist filosoflardan bir neçəsinin fikrini şagirdlərə çatdırmaq

faydalı olardı.

Eynəlgüzar Miyanəci: - Məni görəndə kəs Haqqı görür.

Əbu Yezid: - Məndən başqa Allah yoxdur (Quranda isə belədir: Allahdan başqa Allah yoxdur).

Həllac Mənsur: - Mən Haqqam. Sufinin Ruhu Allah ilə gerçək-dən qovuşa bilər.

Hürufizmin nəzəri əsaslarını Nəsimi qoymuşdur. Şairə görə, Allah təbiətdə, əşyada, həmçinin söz və kəlam şəklinə təzahür edir. Ərəb əlifbasındakı 28 hərf, fars əlifbasındakı 32 hərf məhəbbət və gözəlliyin əsasıdır. Aləm dərk ediləcək, insan ələmi dərkəndir. İnsan Allahdır və İlahi qüdrətə malikdir.

Nəsimi Mənsurun və Nəiminin təlimini qəbul etmiş və öz ədəbi və fəlsəfi görüşlərini həmin təlimin əsasında yaratmışdır.

Sufinin var bütü qoynunda deyil xalqa əyan, Sanmayın təkə onun Tanrısı zünnarı olub.

Başı getmirsə, şəriətcə ənə-həqq deyən, Zülmkarın neyə Mənsuru çəkən dəri olub.

Fəzl tək Tanrısı var, sağdı Nəsimi əbədi,

O da Mənsur kimi qorxmazdı ki, ağyan olub.

("Fars divanı"ndan).

Tədris prosesində müəllimlərin çətinlik çəkdikləri mövzulardan biri, bəlkə də birincisi Nəsiminin hürufilik görüşləri və "Sığmazam" qəzəlinin şagirdlərə öyrədilməsi ilə bağlıdır. Metodiki ədəbiyyatın azlığı problemin tədris həllini bir az da çətinləşdirir. Ona görə də mən bu cəhətlərə diqqət yetirmək istəyirəm.

Mənsuru və Nəimini özünə ustad və müəllim seçən Nəsimi onların elmi və fəlsəfi düşüncələrini öz yaradıcılığında birləşdirir, onu inam və əqidə səviyyəsinə qaldırır. Bu səbəbdən ehkamçı islamçıların və hakim zümrənin qəzəbinə gəlir.

Zülfünün hər qıvrımı bir sureyi rəhman kimi, Gözlərin hər qəmzəsi Qurani təfsir eylər.

Ey üzünü "İnna fətəhna" fəth edən ələmləri, Gör Nəsimi surətinə haqq kəlamın şərh edər.

Bu sətirlərdən o dövr üçün qan qoxusu gəlirdi.

Şərdəki fikirlər islam ehkamçıları və Quran təfsirçiləri əleyhinə qaldırılmış bir üsyan təsiri bağışlayırdı. Gözəlin qıvrım saçında Quranın "Ali-İmran" surəsini görən şairi Əmir Teymur, Sultan Müəyyədin, islam fitvaçıları bağışlaya bilərdilermi?...

Şair və filosof Nəsimi varlığın vəhdətində Allahı, İnsanı hərləri, həyatın mənbəyi olan torpağı, suyu, havanı və odu, altı cəhəti (Günəşi, Ayı, yeri, göyü, can və ruhu) görür. Bunları bütün maddi və mənəvi ələmə daxil edir. Allah ilə ələmin eyniliyi konsepsiyasını əsaslandırmağa çalışan Nəsimiyə görə, Allah mövcudiyətdən kənarında deyildir. Allah ilə İnsan, İnsan ilə ələm eynidir. O, beləcə də deyir: "Mən həm cahanam, həm də cahanın eyni və mahiyyətiyəm".

Həqq təala adəm oğlu özüdür, Otuz iki həq kəlamı sözüdür.

Cümlə ələm bil ki, Allah özüdür,

Adəm ol candır ki, Günəş yüzüdür.

("Fars divanı"ndan)

Nəsimi yaradıcılığının ilkin çağlarında sufizmin təsiri altında olmuş, şerlərində ali eşq təərənnüm etmiş, lirik qəhrəmanını arif bir aşiq səviyyəsinə qaldırmışdır.

Şagird bilməlidir ki, hürufizmin vətəni Azərbaycan olmuş, onun əsasını Nəimi qoymuşdur. Hürufizm dini - fəlsəfi və ədəbi cərəyan kimi buradan Yaxın və Orta Şərq ölkələrinə yayılmışdır. Nəsimi isə ona yeni həyat vermişdir. Öz ədəbi - bədii və fəlsəfi fikirləri ilə cəmiyyətdə

İnsan konsepsiyasına yeni münasibət formalaşdırmağa çalışmışdır. Ruhaniylər "insan Allahın quludur" demişlərsə, Nəsimi onlara etiraz edərək, "İnsan öz ağlının qulu olmalıdır" söyləmişdir. Şair insanı köləliyə, zülmə və əsarətə qarşı barışmaz və öyilməz olmağa çağırmışdır.

Sufizmdə məhəbbət, hürufizmdə ağıl əsasdır. Nəsimiyə görə, kainat, təbiət və insan yalnız ağılla dərk olunur. Ağılın əsasında isə səs, söz və hərflər durur. Madam ki, Quran Allahın kəlamıdır, deməli, Allah oradakı hərflərdə, səs və sözlərdə təzahür edir. Allahı və kainatı dərk edən insan özünü də dərk edir. Bu cəhətdən o, şəriət, təriqət, mərifət və həqiqət mərhələlərindən keçməlidir. Yalnız bu zaman o, Haqq (Allaha) qovuşar və həqiqəti axtarıb tapar. Nəsimi bununla insanda özünəinam yaradır. İnsana əzəmət və qüdrətini xatırladır və onu özünə tanıtdırır.

Nəsimini tədris edən müəllim onun fəlsəfi fikirlərlə, Avropa fəlsəfi fikri arasında əlaqə yarada bilər. Məsələn, deyə bilər ki, Allah və kainatın sirlərinin dərkini fəlsəfi əsası Şerqdə, o cümlədən Azərbaycanca qoyulmuşdur. Qərb bu problemə çox-çox sonralar gəlib çıxmışdır.

Nəsimi hürufiliyi öz gözəl ifadəsini onun aşağıdakı beytlərində tapmışdır.

Xaliqin lövhü Nəsimi sinəsi olmuşdur,

Hərflərlə, nöqtə ilə onda yazılmış Quran.

Yaxud:

Üzündə görünən hərflər ki, var,
Hər biri mərifət xəzinəsidir, yar.

Sənsiz, işarəsiz dilə gələrək,
Həqiqət sirrini eyləyər izhar.

(**Hər iki parça "Fars divanı"ndan**).

Nəsiminin məzmun, ideya, dil və üslub baxımından ən gözəl, mükəmməl və eyni zamanda mürək-

kəb şerhlərindən biri "Sığmazam" rədifli qəzəlidir. Qəzəl 30 misradan ibarətdir. Orada müəllim və şagirdlər üçün çətin başa düşülən söz və ifadələr çoxdur. Mənim hesablamama görə bunların sayı 32-dir. Həmin qəzəli ana dilimizin bu günkü leksikasına salsaq belə olar: Məndə sığar iki cahan, mənəm bu cahana sığmazam (iki cahan maddi və mənəvi ələmdir ki, şair onda sığır. O isə ağıl və idrak baxımından cahana sığmır), gövhəri - laməkan mənəm, kövnu məkana sığmazam (mən məkansız gövhərəm, varlığa və məkana sığmazam); Göy və yer, kaf və nun (bu iki söz "var ol" sözünü əmələ gətirir) hamısı məndədir, sözünü kəs lal ol, şərhlər və bəyanə sığmazam.

Mənim əlamətim varlıq və yerdi, başlanğıcım varlığım sahibi zat ilə başlar, sən məni bu nişanla tanı, bil ki, bu nişanə sığmazam; Kimse güman və zənn ilə həqqi ilə bilməmiş olmadı, həqqi bilən bilir ki, mən zənn gümana sığmazam; surətə bax, məni surətində tanı ki, cism ilə can mənəm, ancaq cism ilə canə sığmazam; Həm sədəfəm, həm inciyəm, həsrü sirat (ölümdən sonra dirilmə və ilahi ələmin yolu ilə getmə) başında buyruqçuyam: Gizli xəzinə mənəm mən, artıq, görünən göz mənəm mən artıq, mədənin gövhəri mənəm mən artıq, dənizə və mədəyə sığmazam; Gərçi ulu varlığım, adım adəmdir adəməm, ev ilə dünya mənəm, mən bu məkanə sığmazam; Can (ruh) ilə həm cahan mənəm, ələmə həm zaman mənəm, gör bu qəribəliyi ki, mən ələmə və zamana sığmazam; Ulduz ilə fələk mənəm, vəhy ilə həm mələk mənəm, dilini çək lal ol, mən bu dilə sığmazam; Zərrə mənəm, günəş mənəm, dörd ilə beş və altı mənəm (dörd - ünsür, beş - duyğu, altı - tərəf), surəti anladılan ilə gör, çünki bəyanə (anladana) sığmazam, sifətlərlə, zat iləyəm, qədr iləyəm, bəyat ilə (qədr Quranın göydən yerə enmə gecəsi, bərat - günahlardan təmiz-

lənmə gecəsi), gülşəkərem Nəbat ilə bağlı ağza sığmazam, od mənəm, ağac mənəm, ərşə çıxan daş mənəm, gör bu odun dilini, mən bu odun dilinə sığmazam; Günəş mənəm, ay mənəm, şəhd mənəm, şəker mənəm, axıcı ruh bağışlaram, axıcı ruha sığmazam; hərçənd bu gün Nəsimiyəm, haşimiyəm, qüreyşiyəm, bundan uludur əlamətim, əlamətə və şanə sığmazam.

Qəzəlin məzmun və bədii xüsusiyyətlərinə gəlincə, deməliyə ki, o bədii-estetik cəhətdən gözəl bir sənət nümunəsidir. Şərin təsir qüvvəsi güclüdür. Orada Nəsiminin böyük şəxsiyyəti, dərin düşüncə və kamalı, məslək və ideyali öz bədii ifadəsini tapmışdır. Allahlıq iddiasında olan şair, idrakla kamilləşmənin və ələmin sirlərini dərk etməyin mümkünlüyü ideyasını irəli sürür, diqqəti insan idrakının sonsuzluğuna yönəldir. Nəsimi belə düşünür ki, İnsanın fikir və xəyalı, kamalı hüdudsuz və tükənməzdir, onu cəlləvləməyə mümkünədir. Kainat məkan və zamana sığsa da insan nə məkana, nə zamana sığar. Bu mənada insan Allah qədr böyük və qüdrətlidir. İnsanı idrakdan məhrum etmək, dünya və bəşəriyyət üçün fəlakətdir.

Qəzəl əruz vəzninin təntənəli, döyüşkən rəzəz bəhrində yazılmışdır. Şerhdə əqidə uğrunda mübarizə aparmaq pafosu son dərəcə qüvvətlidir. O, həmçinin mübaliğə və bədii təzadın gözəl bir nümunəsidir. Şairə görə, bütün yer, göy, kainat, təbiət və insan bir təzaddır. İnsan bu təzadlar içərisində yaşayır, öz əqidə və məsləki uğrunda mübarizə aparır.

Qəzəli tədris edən müəllim ədəbiyyat nəzəriyyəsi ilə əlaqə yarada bilər. Nəsiminin yaradıcılığını tədris edən müəllimin Cavid yaradıcılığı ilə əlaqə yaratmaq imkanı daha böyükdür. Bəllidir ki, Nəsimi Əmir Teymur dövründə yaşamış, onun və oğlu Miranşahın qəzəbinə düşər olmuş və həyatının ən drama-

tik çağlarını yaşamışdır. Cavidin "Topal Teymur" tarixi dramında o dövrün başqa bir həqiqəti təsvir edilmişdir. Dramdan bir dialoqa diqqət yetirək.

Teymur. Ah, Miranşah, Miranşah! Əvət, onda azacıq tədbir və siyasət bulunsaydı, kimse izindən çıxmazdı. Orasını (yəni Azərbaycanı - İ.O.) idarə edəcək sağlam və düşüncəli bir baş lazım. Heyhat ki, Miranşah kimi şaşqınlar o düşüncədən pək uzaqdırlar.

Şair. Azərbaycan eşsiz bir cənəbət bucağı, tükənməz bir sərət ocağıdır. Lakin əfsus, minlərcə əfsus ki, Miranşahlar oyuncağıdır.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına sufizm və panteizm dünyəgörüşünü Cavid gətirib. Bu baxımdan "Şeyx Sənan" mənzum pyesi və "Peyğəmbər" mənzum tarixi dramı diqqəti çəkir.

Peyğəmbər. Bən məhəbbət əsiriyəm, hər an

Hər an özlərim bir öylə Cahan,
Ki, bütün kainatı eşq olsun
Könül uçduqca etilə bulsun...

...Ən kiçik zərrə, ən böyük ələm,

tanrı eşqiylə rəqs edib duruyor.
İncə bir rəmzidir o, çox mübhəm,

Hər böyük qəlb o rəmz için vuruyor.

"Peyğəmbər".

Şeyx Kəbir.

Kimi ki, Allahı istiyor görmək,
Arasın qəlbi - tabnakında,
Arasın kəndi ruhi - pakində
Hər kimin qəlbi, ruhi düzgündür,

Daima hiss edər də haqqı görür.

"Şeyx Sənan".

("Arasın qəlbi-tabnakında",
yəni arasın qəlbinin nurunda).

Bu parçalardan Məhəməd peyğəmbər və Şeyx Kəbirin sufi - panteist fikirlərini aydın görmək və hiss etmək olar.

TƏHSİL İSLAHATI VƏ ƏDƏBİYYATIMIZIN TƏDRİSİ

Şemistan MİKAYİLOV,
Təhsil Problemləri İnstitutunun
şöbə müdiri, professor.

Respublikamızda təhsil islahatı uğurlu addımlar atır. Möhtərəm Prezidentimiz Heydər Əliyevin təhsil islahatı Proqramının həyata keçirilməsinə dair 1999-cu il iyul ayının 15-də imzaladığı sərəncam təhsil işçilərinin vəzifələrini tam aydınlığı ilə müəyyənləşdirmişdir. Etiraf etmək lazımdır ki, keçən dövr ərzində xeyli iş görülmüşdür və bu iş indi də ardıcıl olaraq davam etdirilir.

İslahat dövründə başqa təlim fənlərində olduğu kimi, ədəbiyyatın tədrisi sahəsində də bir sıra diqqəti çəkən tədbirlər həyata keçirilmiş və bunlar təbii ki, öz müsbət, önəmli nəticəsini vermişdir.

Hər şeydən öncə onu deməliyə ki, tədris planında ədəbiyyatın təliminə ayrılan saatların miqdarı dəqiqləşdirilmişdir. Şagirdlərin maraq dairəsini nəzərə alaraq, tədris planında seçmə fənlərə verilən vaxtın bir hissəsi ədəbiyyat üçün ayrılır, bu da şagirdlərin ədəbiyyatdan dərin bilik qazanmalarında olduqca faydalı və təqdirləyicidir.

İslahatla əlaqədar olaraq ədəbiyyatdan proqram və dərsliklər təkmilləşdirilmiş, təlim materialının yüngülləşdirilməsi istiqamətində müəyyən iş aparılmış, həmin proqramla işləmək üçün proqram bölgüsü hazırlanıb "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalının 1999 və 2001-ci il nömrələrində və ayrıca kitab şəklində çap

edilib müəllimlərə çatdırılmışdır. Yeri gəlmişkən deməyi lazım bilirik ki, islahatla bağlı materialların vaxtında məktəbə, müəllimlərə çatdırılması işində "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalının operativ işi təqdir olunmalıdır.

Şagirdlərin ədəbiyyatdan biliyinin 9 bal sistemi ilə qiymətləndirilməsi üçün kriteriyalar (meyarlar) hazırlanmış və bir neçə ildir ki, respublikanın bir sıra məktəblərində eksperiment yolu ilə sınaqdan keçirilir. Məktəb təcrübəsində əldə olunan nəticələr əsasında müəyyən dəqiqləşmələr aparılaraq kriteriyalar yenidən nəşr olunmuşdur. Eksperimentin gedişindən aydın olur ki, təqdim olunan qiymət sistemi müəllimlər, şagirdlər, eləcə də valideynlər tərəfindən rəğbətlə qarşılanır. Azərbaycan Respublikası Təhsil nazirinin əmri ilə eksperimentin miqyası genişləndirilərək hazırda respublikanın altı rayonunda (İsmayilli, Gəncə, Şəki, Lənkəran, Quba və Bakının Nərimanov) davam etdirilir.

Şagirdlərin təlim əməyinin qiymətləndirilməsi təhsil islahatında əsas istiqamətlərdən biridir. İnkaredilməz həqiqətdir ki, gənc nəslin dünyagörüşünün formalaşdırılmasında, milli məna-viyyatının inkişafına ədəbiyyatın təsir dairəsi daha genişdir. Bu mühüm işdə şagirdlərin nəyə qadir olduqlarını düzgün qiymətləndirmək olduqca vacib məsələdir.

Bu vaxta qədər eksperimentdən əldə olunan nəticələr belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, ədəbiyyatdan şagirdlərin biliyinin 9 bal sistemi ilə qiymətləndirilməsi kriteriyaları əsasən düzgün müəyyənləşdirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin tapşırığı ilə ETPEİ-də (indiki Təhsil Problemləri İnstitutunda) Azərbaycan Respublikası məktəblərinin təhsil standartları hazırlanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu vaxta qədər belə bir təhsil sənədi olmamışdır. Həm də o, digər məktəb sənədlərinə istiqamət verməli, proqram və dərsliklərin hazırlanması zamanı əsas götürülməlidir. Azərbaycan təhsilinin dünya təhsil sistemində inteqrasiya olunması əsas məqsəd olduğundan standartlar hazırlanarkən xarici ölkələrin, xüsusilə Rusiyanın təhsil standartları ilə tanış olunmuşdur. Bununla yanaşı, ədəbiyyatımızın milli xüsusiyyətləri əsas götürülmüşdür. Standartlarda aşağıdakı məsələlər əhatə olunmuşdur: Ədəbi təhsil standartı, onun vəzifəsi və quruluşu, təhsil sahəsinin tərkib hissəsi kimi ədəbiyyatın ümumi səciyyəsi; təlim fənni kimi ədəbiyyatın məqsədi və məzmunu; ədəbi təhsilin məzmununun inkişaf mərhələləri; V-VII siniflərdə bədii mətn üzərində iş, VIII-IX siniflər; X-XI siniflər.

Hər mərhələnin səviyyəsinə uyğun tələblər verilir. Bu və ya digər sinfin anlama imkanına müvafiq olaraq sinifdə müəllimin rəhbərliyi altında öyrəniləcək əsərlər, eyni zamanda əlavə oxu üçün tövsiyə olunan bədii nümunələr qruplaşdırılaraq verilir. Qeyd olunmuş mərhələnin hər birində **şagirdlərin bilməli və bacarmalı olduqları məsələlər** kon-

kret şəkildə göstərilir. Bütün bunlarla yanaşı, öyrədilmiş materialın, ümumiyyətlə, şagirdlərin ədəbi biliklərinin yoxlanılması yolları barədə söhbət açılır və nümunələr verilir.

Respublikanın bir sıra məktəbləri (20 məktəb) pilot məktəbi kimi fəaliyyət göstərir. Həmin məktəblərdə digər təlim fənləri kimi, ədəbiyyatdan da müəyyən materiallar hazırlanıb verilir.

Əlbəttə, bunlar təhsil islahatı ilə bağlı görülən işin bir qismidir. İslahat davam edir. Ədəbiyyatın tədrisi ilə əlaqədar həlli vacib olan problemlər çoxdur. Məktəb həmin problemlərin həllini gözləyir. Bunlardan ən azı aşağıdakıları qeyd etmək lazım gəlir.

Hər şeydən öncə demək lazımdır ki, təhsil islahatı ilə əlaqədar işlər gücləndirilməli, məktəb təcrübəsində nəzərə çarpan nöqsanlar aradan qaldırılmalıdır. Məsələn, ədəbiyyatdan proqram və dərsliklər təhsil islahatı baxımından müəyyən dərəcədə işlənmiş, şagirdlərin anlaq səviyyəsinə uyğun olmayan materiallar ixtisar edilmiş və hələlik istifadəsi mümkün hesab edilmişdir. Lakin ədəbiyyatdan mövcud proqram və dərslikləri qüsursuz hesab etmək olmaz. Pedaqoji mətbuatda ədəbiyyat dərsliklərinin nöqsanları barədə tənqidi yazılar dərc olunmuşdur. Ona görə də ədəbiyyatdan proqram və dərsliklər pedaqoji-psixoloji və metodik prinsiplərə əsasən yenidən əsaslı şəkildə işlənəlməlidir. Yenidən aparılacaq iş isə ciddi tədqiqat əsaslanmalıdır. Həm də bu iş ədəbiyyatdan təlimin məzmununun müəyyənləşdirilməsindən başlanmalıdır.

Hər hansı fənnin, o cümlədən ədəbiyyatın tədrisi keyfiyyətini yüksəltmək üçün yararlı proqram

və dərslərin olması hələ problemin həlli demək deyil, tədris işində proqramın tələbinin ödənilməsinə, təlim materialının mənimsənilməsinə xidmət edən digər materiallar hazırlanmalıdır, başqa sözlə, tədris komplekti (dərsliyə metodik rəhbərlik, didaktik materiallar, əyani vəsait və s.) hazırlanmalıdır.

70-ci illərdə Azərbaycanda tədris komplekti yaradılmağa başlanmış və o, məktəb təcrübəsində özünü doğrultmuşdur. Fikrimizcə, bu təcrübə bərpa edilməlidir.

Ədəbiyyatın əhatə dairəsi olduqca genişdir, onu heç bir proqram və dərsləklə məhdudlaşdırmaq mümkün deyil. Məktəblərə əlavə oxu materialı verilməlidir. Latın qrafikalı əlifbaya keçilməsi ilə əlaqədar məktəblərdə əlavə oxu ilə bağlı ciddi çətinlik yaranmışdır. Klassik və müasir söz sənətkarlarının əsərləri kiril əlifbasında olduğundan məktəblilər onları oxumaqda çətinlik çəkirlər. Bədi ədəbiyyat nümunələri, heç olmasa, yaradıcılığı orta məktəbdə xüsusi oçerk şəklində öyrədilən klassik sənətkarların əsərlərinin "Məktəb kitabxanası" seriyasından latın qrafikalı əlifba ilə çap olunmaması məktəblilərin mütaliəsini, müstəqil oxusunu ləngidir və əsaslı şəkildə çətinlik törədir. Bəzən belə fikirləşirlər ki, şagirdlər rus dili vasitəsilə kiril əlifbasını öyrənib oxuya bilirlər. Bu, müəyyən mənada doğrudur, lakin onların oxu sürəti geniş mütaliə etməyə imkan vermir. Fikir aydınlığı naminə bircə faktı çatdırmaq kifayətlənirik. Bu il mart ayında məktəblilərin tətillərində VII sinifdə yaxşı qiymətlə oxuyan bir şagirdə tapşırıq verdim:

- Cavid, tətillərində "Ki-

tabi - Dədə Qorqud" və "Koroğlu" dastanlarını bütövlükdə oxuyarsan, tətillər qurtarandan sonra dastanların məzmununu üzrə sənənlə söhbət edəcəyəm. Dastanların hər ikisinin məktəblilər üçün hazırlanmış nəşrini Cavidə verdim. "Kitabi - Dədə Qorqud" latın, "Koroğlu" isə kiril əlifbasında çap olunmuşdur ("Koroğlu" dastanı latın əlifbası ilə çap olunmayıb).

Cavid mənim tapşırığımı yerinə yetirmişdi, amma necə? "Kitabi - Dədə Qorqud" dastanındakı boyların məzmununu danışdı və dastan üzrə verdiyim sualları qənaətləndirici şəkildə cavablandırdı. Lakin "Koroğlu" dastanından ancaq bir neçə qolu oxuduğunu dedi. Həmin qollar da dərsləklərdə latın qrafikası ilə çap olunmuşları idi. Səbəbini soruşduqda çətinlik çəkinə, təqsirli adam kimi dedi: - Kirillə olduğuna görə sürətlə oxuya bilmirəm.

Əlbəttə, bu nəzərdən keçirdiyimiz, məqsədli şəkildə yoxladığımız bir faktdır, lakin ümumi vəziyyət barədə nəticə çıxarmağa imkan verən faktdır. Məktəblilərin dünyagörüşünün formalaşması, xalqımızın milli xüsusiyyətlərini, ənənələrini mənimsəmələri üçün əvəzolunmaz vasitə olan bədi əsərləri, xüsusilə klassik sənətkarların yaradıcılıq nümunələrini latın qrafikası ilə çap etmək zəruridir.

Texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən təlim prosesində istifadə ayrı-ayrı dövrlərdə aktual problemlərdən olmuşdur. Hazırkı dövrdə bu və ya digər sahə üzrə şagirdlərə dərin və əsaslı bilik vermək işində kompüterdən istifadə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Odur ki, təhsil islahatı Proqramına uyğun olaraq təhsil sisteminin kompüterləşdirilməsi nəzərdə tutulur və gələcəkdə bu iş daha da

genişləndiriləcəkdir. Lakin təlim prosesində kompüterdən istifadənin səmərəli yolları axtarılmalıdır və ondan yerli-yersiz istifadə etməklə dərsi əyləncəyə çevirmək olmaz. Kompüterdən istifadə zamanı hər şeydən əvvəl, materialın xarakteri, ayrı-ayrı fənlərin spesifik cəhətləri nəzərə alınmalıdır. Məsələn, məktəb təcrübəsi göstərir ki, şagirdlər ayrı-ayrı dövrlərin ədəbi xülasəsinə aid mövzuları mənimsəməkdə çətinlik çəkirlər. Bunun səbəbi dərsləkdə verilən mətdə fakt çoxluğudur. Həm də bu faktlar dövrün ədəbi prosesini başa düşməyə, mənimsəməyə eyni dərəcədə xidmət etmir. İkinci, bəlkə də üçüncü dərəcəli faktlar da verilir. Bunun hamısını şagirdlərin yadda saxlaması imkan xaricindədir. Ona görə də həmin faktlardan öyrənilməsi vacib olanları seçib disketə yazmaq və icmallar üzrə söhbət zamanı kompüterdən istifadə etmək faydalı olar. Yaxud, bu və ya digər söz sənətkarlarının bioqrafiyasına dair faktları da bu yolla seçmək faydalıdır. Ədəbiyyatdan təlimin məzmununa daxil olan ədəbi-bədii materialların tədrisi zamanı kompüterdən istifadə imkanını müəyyənəlmək tədqiqat aparmağı tələb edir.

Təhsil islahatının əsas istiqamətlərindən biri, bəlkə də başlıcası müəllim hazırlığıdır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi keyfiyyətli proqram, dərslək, metodik vəsait, didaktik material, eləcə də təlim-tərbiyə işinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edən digər vasitə və vəsait lazımdır. Lakin bunun hamısını idarə edən müəllimdir. Müəllim təlimin, dərsin təşkilatçısıdır, bilik verəndir, tərbiyəçidir, rəftar və davranışda, adamlarla münasibət saxlamaqda

şagirdlərə nümunədir. Bütün bunlar müəllim hazırlığı işinə daha ciddi yanaşmağı tələb edir.

Müəllim hazırlığı olduqca geniş və çoxşaxəli anlaydır. Pedaqoji Universitetlərdə və digər ali məktəblərdə müəllim kadrlarının yenidən hazırlanması, ixtisasının artırılması, müəllimin mütaliə yolu ilə hazırlanması və s. Bunların hər birinin qarşısında xüsusi vəzifə durur. Bu vəzifələr nəticə etibarilə bir məqsədə - müəllimin öz peşəsinə dərinləndirilməsinə xidmət edir.

Müəllim hazırlığı bir-birini tamamlayan iki istiqamətdə aparılmalıdır: a) müəllimin ixtisas hazırlığı, b) müəllimin peşə hazırlığı. Müəllimin şəxsinde bu hazırlıq istiqamətləri üzvi şəkildə birləşməlidir.

Müəllimin ixtisas hazırlığı onun tədris etdiyi fənnin spesifikasiyasına, nəzəri və praktik məsələlərinə bələdliyi ilə bağlıdır. Yuxarıda göstərdiyimiz vəhdət də əsas tərəfdir. Əgər bu vəhdətə fəlsəfi baxımdan yanaşılarsa, ixtisas (elmi) hazırlığını məzmun kimi qəbul etmək olar. Peşə hazırlığı isə məzmunun təzahür forması təsiri bağışlayır. Ona görə də müəllim öz ixtisasını dərinləndirən mənimsəməlidir. Konkret şəkildə deyilsə, ədəbiyyat müəllimi ədəbiyyatşünaslığı, onun ayrı-ayrı sahələrini, tələblərini dərinləndirən bilməlidir. Bununla yanaşı, mənimsədiyi elmi bilikləri proqramın tələbinə uyğun şagirdlərə vermək üçün səmərəli yollar haqqında düşünməlidir ki, bu onun peşə hazırlığıdır. Müəllim bu məqsədlə pedaqogikanı, psixologiyayı mütaliə etməli, pedaqoji mətbuatı izləməklə dünya təcrübəsi ilə tanış olmalıdır.

QOŞMALARIN TƏDRİSİ HAQQINDA

Aydın PAŞAYEV,
Bakı Pedaqoji Kadrların İxtisasartırma və Yenidən hazırlanma
İnstitutunun metodisti, filologiya elmləri namizədi.

Köməkçi nitq hissələrindən biri olan qoşmaların quruluşu, mənşəyi, ismin halları ilə işlənməsi, mənə növləri və s. haqqında müəyyən fikirlər söylənsə də, bir sıra mübahisəli məsələlər hələ də bitməmişdir. Müəllimlərin çoxsaylı suallarını nəzərə alaraq, bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirmək məqsədilə aşağıdakı mülahizələri oxuculara çatdırmağı lazımı bildim.

1. Qoşmalar bir sıra xüsusiyyətlərinə görə digər köməkçi nitq hissələrindən əsaslı şəkildə fərqlənir. B.Əhmədov və A. Axundovun "Türk dili" (VI sinif) dərsliyində oxuyuruq: "Köməkçi nitq hissələri sözlərin ele qrammatik mənə qruplarıdır ki: 1) leksik mənaya malik olmur; 2) ayrılıqda cümlə üzvü kimi işlənə bilmir və müstəqil suala cavab olmur; 3) şəkilçi qəbul edib dəyişmir".

Qoşmalar ayrılıqda müstəqil leksik mənaya malik olmasa da, digər köməkçi nitq hissələrindən fərqli olaraq, onların müəyyən qismi törədikləri əsas nitq hissələrinin leksik mənasından tam ayrılmışdır. Elə buna görə də onların beziləri həm qoşma, həm də əsas nitq hissələri kimi işlənə bilər. Məsələn, *əvvəl, sonra, qabaq* və s. qoşmaları zaman zərfi (*Əvvəl Afiq, sonra Elçin danışdı*) və qoşma kimi işləndikdə zamanlıq mənasını özündə saxlayır. Bu fikri digər qoşmalar haqqında da söyləmək olar.

Qoşmalar ayrılıqda müəyyən suala cavab verməyə də və müstəqil şəkildə cümlə üzvü ola bilməyə də, digər köməkçi nitq hissələrindən fərqli olaraq qoşulduğu sözlə birlikdə cümlə üzvünün suallarında da iştirak edir: *kim ilə? nə ilə? kim üçün? nə üçün? kimdən ötrü?* və s. Bənzətmə mənalı qoşmalar (*qəder, kimi, tək*) isə işləndikləri sözlərlə birlikdə cümlədə təyin, tərz-i-hərəkət

zərfliyi vəzifəsində işləndikdə (Məsələn: Pəhləvan *kimi* oğlandır. *Quş kimi* uçur və s.) *hansı?* və *necə?* suallarına cavab verir.

Qoşmalar işləndiyi söz və birləşmələrlə birlikdə cümlənin bir üzvü - tamamlıq (Əhməd *üçün* aldıq), təyin (O, sənin *kimi* qəhrəmandır), zərflilik (Bacım *kimi* oxuma lıyam), Həsən *qəder* çalışmalıyıq), xəbər (Təzəcə açılmış *qönçə kimi-sən*). Dağ zirvəsi *qartal üçündür* və s.) vəzifəsində işlənə bilər.

Məlumdur ki, qoşmalar ayrılıqda müstəqil leksik mənaya malik olmadığı üçün qoşulduğu sözlərlə birlikdə cümlənin sadə üzvü hesab edilir. Görəsən, eyni fikri qoşulduğu sözlərlə birlikdə ismi xəbər vəzifəsində işlənən birləşmələrə də aid etmək olarmı? Həm elmi ədəbiyyatda, həm də dərslikdə bunlarla əlaqədar müəyyən fikrə təsadüf olunmur. Lakin bizə belə gəlir ki, xəbər şəkilçisi qəbul etdiyi üçün onları qoşulduqları sözlərlə birlikdə mürəkkəb üzv hesab etmək olar.

Faktlar göstərir ki, hal şəkilçili sözlərlə işlənən qoşmalar nəinki tək xəbər, hətta hal, mənsubiyyət və cəm şəkilçiləri də qəbul edə bilər. Məsələn, *Ülvi kimisi, Ümid kimi-lər, Elçin kimilərə, Afiqdən başqası, Loğmandan özgəsi, səndən başqasına* və s. Bu zaman qoşmalı sözlər ismi söz birləşmələri kimi ancaq *kim? kimə? kimi?* və s. suallara cavab verir. Bizə elə gəlir ki, bu birləşmələrdə də qoşmalar substantivləşdiyi üçün qoşulduqları sözlərlə birlikdə cümlənin mürəkkəb üzvü hesab edilməlidir.

Maraqlı faktdır ki, qoşmalı sözlərdən sonra gələn sifət, zərf, məsdər, feli bağlamalar da tərkib əmələ gətirərək bütövlükdə cümlənin bir üzvü olur: Turanə *anası qəder yaraşlıq* qızıdır. Günay *bacısı kimi*

gözəl oynayırdı. Alimə *tələbə yoldaşı ilə yazdığı* kitabı təzəcə nəşr etdirmişdir. *Sən istədiyini kimi yazma bilmək* çətindir. O, *evə tərəf gələndə* mənimlə qarşılaşdı və s.

2. Bu vaxta qədər köməkçi nitq hissələri haqqında aparılan tədqiqatlarda ancaq qoşmaların əsas nitq hissələri kimi quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olmasından söz açılmışdır. İlk baxışda elə hiss etmək olar ki, *özgə* (öz-gə), *kimi* (kim-i), *görə* (gör-ə), *içrə* (iç-rə), *üzrə* (üz-rə), *əsasən* (əsas-ən), *sonra* (son-ra) və s. kimi qoşmalar düzəltmədir. Vaxtilə düzəltmə hesab edilən bu qoşmalar, bizcə, artıq sadə qoşmalar kimi formalaşdığı üçün onları düzəltmə hesab etmək olmaz. Azərbaycan dilçiliyində hazırda *-ca(2)*, *-can(2)*, *dək*, *-la(2)* kimi şəkilçiləşmiş qoşmalar da daxil olmaqla bütün qoşmalar sadə hesab edilməlidir. Məlumdur ki, *-ki(4)* şəkilçisi əsasən zaman anlayışı bildirən isim və zərflərə artırılaraq sifət yaradır: *axşamki, dünənki, səhərki, bugünkü, əvvəlki, sonrakı* və s. Maraqlıdır ki, əvvəl, sonra, qabaq zaman zərfləri qoşma kimi işləndikdə də, məsafə bildirən qəder qoşması da həmin şəkilçini qəbul edib qoşulduğu sözlərlə birlikdə yenə cümlədə təyin vəzifəsində işlənə bilər: evə qədərki yol, bizdən əvvəlki adamlar, bizdən sonrakı nəsillər, müharibədən qabaqki dövr və s.

Demək, dərslikdə köməkçi nitq hissələri haqqında verilmiş "şəkilçi qəbul edib dəyişmir" hökmü və vaxtilə M. Hüseynzadənin yazdığı "Qoşma xəbər şəkilçisindən başqa, heç bir şəkilçi qəbul etmir və öz şəklini dəyişmir" ("Müasir Azərbaycan dili". Bakı, 1973. səh 291) fikri ilə də razılaşmaq olmaz.

Bütün nümunələr bir daha sübut edir ki, qoşmalar digər köməkçi nitq hissələri ilə müqayisədə spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Məhz bunları nəzərə alan pedaqoji elmlər namizədi Akif Məmmədov "Qoşmalar idarə edirmi?" adlı məqaləsində yazır: "Bu, məlum həqiqətdir ki, köməkçi nitq hissələri əsas nitq hissə-

lərindən yaranıb. Necə deyirlər, sözlərin "ömür yolu" əsasdan köməkçi nitq hissələrinə doğrudur. Ancaq qoşmalarda bu "yol" - köməkçiyə keçid prosesi hələ tam başa çatmayıb, hər halda başqa köməkçi nitq hissələrində olduğu kimi deyil. Hətta ayrı-ayrı qoşmalarda bu proses müxtəlif vəziyyətdədir" ("Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalı, № 2, 1997. səh. 50).

3. Qoşmaların ismin adlıq halı ilə işlənilib-şəkilçiləşməsi haqqında da müəllimlər arasında tez-tez mübahisələr olur. Bu, təbii haldır. Çünki Azərbaycan dilçiliyində qoşmalar haqqında elmi mülahizələr hələ də bitməmişdir. Məsələn, H. Mirzəzadə ("Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası". Bakı, 1990. səh. 195-210), M. Hüseynzadə "Müasir Azərbaycan dili". Bakı, 1973. səh. 291-303), Q. Həsənov, K. Əliyev, F. Cəlilov ("Azərbaycan dili". Bakı, 1988. səh. 91-93) və başqalarının tədqiqatlarında, eyni zamanda "Müasir Azərbaycan dili" (II hissə) kitabında (Bakı, 1980. səh. 409-418) ismin adlıq halında olan sözlərlə işlənən qoşmalar haqqında geniş məlumatlar verilmişdir. Hətta sonuncu ədəbiyyatda ismin adlıq halında olan sözlərlə işlənən qoşmalar arasında yanaşma əlaqəsi olması da qeyd edilir (səh. 412) Y. Seyidovun "Azərbaycan dili" (Bakı, 1987. səh. 153-154) kitabında və B. Əhmədov ilə A. Axundovun "Türk dili" (VI sinif) dərsliyində isə qoşmaların ancaq yiyəlik, yönülük və çıxışlıq hallarında işlənən sözlərə qoşula bilməsi haqqında məlumat verilmişdir. Dərslikdə adlıq halda işlənən sözlərə qoşulan qoşmaların da qeyri-müəyyən yiyəlik halda işlənməsi haqqında oxuyuruq: "Bu qoşmaların qoşulduğu isimlər qeyri-müəyyən yiyəlik halda olur və ona görə də şəkilçi qəbul etmir. Elə buna görə də bu cür isimlərin yerinə əvəzlik qoyulanda söz müəyyənlik bildirən yiyəlik halda işlənilir: məsələn, Əhməd *tək* - sənin *tək*, quş *kimi* - onun *kimi*, Həsən *qəder* - onun *qəder*" (həmin dərslik, Bakı, 1995. səh. 108).

oldu qəm dəftəri (A. Ələsgər) və s.
2) Fərqlənmə bildirənlər: **başqa**, **sa-
vayı**, **qeyri**, **əlavə**; Baxmaqdan **sa-
vayı** (**başqa**, **qeyri**, **əlavə**) gözə nə
qaldı (A. Ali) və s.

Bunlardan əlavə, ismin müxtəlif
hallarında olan sözlərə qoşulan bəzi
qoşmalar da cümlədə sinonim kimi
işləyə bilər: a) **-ca(2)**, **qəder**, **ötrü**
və **üçün**: Deryaca (**derya qəder**)
ağlın olsa. Yoxsul olsan güllər
ağlın (Bəyatıdan). Qarabağdan **ötrü** (Qara-
bağ **üçün**) burmumun ucu göynəyir
və s.

B) Qoşmaların digər nitq hissə-
ləri ilə oxşarlığı. Qoşmaların sino-
nimliyinə nisbətən daha rəngarəng
olan qrammatik omonimliyi aşağıda-
kı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) **kimi**: a) sual və qeyri-
müəyyən əvəzlilik: **Kimi** çağırıldı?;
Kimi çalır, **kimi** oxuyurdu; b) bən-
zətmə mənalı qoşma: Koroğlu **kimi**;
c) məsafə bildirən qoşma: məktəbə
kimi; ç) zaman mənalı qoşma: Afiq
məktubu oxuyan **kimi** getdi və s.

2) **tək**: a) isim: Torpağın **təkin-
də** nələr, nələr yox idi (R.Rza);
b) say: **tək** övlad; c) zərf: Ana çətin
günlərdə **tək** qalmışdı; d) ədat: Bu
işin öhdəsindən **tək** sən gələ bil-
sən; e) qoşma: şahin **tək** və s.

3) **-ca(2)**: a) sifətin çoxaltma
dərəcəsinin şəkilçisi: balaca, körpəçə;
b) zərf düzəldən şəkilçi: **formaca**,
türkçə; c) ədat: **yaxşıca** (dincəl-
mək); ç) qoşma: **sənçə** və s.

4) **ilə**, **(-la2)**: a) bağlayıcı:
Ülvü ilə Ümid kitab oxuyurdular; b)
qoşma: Fərid Günay **ilə** oynayırdı; c)
zərf düzəldən leksik şəkilçi **sevincle**
(danişmaq), **sürətlə** (addımlamaq)
və s.

5) **qəder**: a) isim (kəmiyyət və
tale mənasında): Hər şeyin **qədəri**
vardır. **Qəder** yazdığına çarə yox
(R.Rza); b) bənzmə və məsafə
mənalı qoşma: Babək **qəder**, ağaca
qəder və s.

6) **sarı**: a) isim (qızıl mənasın-
da): Təmiz vicdanı heç bir **sarı** ləkə-
ləyə bilməz (S. Rəhimov); b) sifət:
sarı çiçək; c) fel: həkim əlimi **sarı-
dı**; ç) qoşma: məktəbə **sarı** və s.

7) **tərəf**: a) isim: **Tərəflər** ra-

zılığa gəldilər; b) qoşma: loğmana
tərəf və s.

8) **doğru**: a) isim: **Doğruya** za-
val yoxdur; b) sifət: **Doğru** sözüm
yalan oldu (A. Ələsgər); c) zərf: O,
doğru danışırdı; ç) qoşma: gəmiyə
doğru və s.

9) **qarşı**: a) zərf: Uşaqlıq
dostum **qarşımda** durmuşdu; b) sifət:
Qarşı qüvvələr razılığa gəldilər; c)
qoşma: O, bizə **qarşı** addımladı və s.

10) **əsasən**: a) düzəltmə zərf;
Fərhadın fikri **əsasən** inandırıcıdır;
b) qoşma: Fəridin tapşırığına **əsasən**
çalışırıq və s.

11) məxsus: a) zərf (**xüsusi**
olaraq, **ayrıca** feli bağlama və zər-
fin sinonimi): Mən bu sözləri **məx-
sus** sənə danışıram; b) qoşma: Səna-
na **məxsus**, özünə **məxsus** (Bunlar
bütövlükdə sifət funksiyasında işləyir).

12) **əvvəl**: a) isim: İşin **əvvəli**
çətin olur; b) sifət: **əvvəl** günlər,
əvvəl vaxtlar (VI sinfin dərsləri); c)
zərf: **Əvvəl** Təranə danışdı; ç) qoş-
ma: O, Alimədən **əvvəl** çıxış etdi və s.

13) **sonra**: a) zərf: Turanə
sonra gələcəkdir; b) qoşma: Elçin-
dən **sonra**.

14) **qabaq**: a) sifət: **Qabaq** par-
talar boşdur; b) zərf: İdmançı **qabağa**
cumdu; c) qoşma: Bundan **qabaq** çox
mehriban görünürdü və s.

15) **bəri**: a) zərf: Ay **bəri** bax,
bəri bax (xalq mahnısı); b) qoşma:
Mən səni görəndən **bəri**, Sənəm oldu
qəm dəftəri (A. Ələsgər) və s.

16. **başqa**: a) sifət: O, **başqa**
mənzildə yaşayır; b) qoşma: Günay-
dan **başqa** və s.

17) **ayrı**: a) sifət: **Ayrı** iş
tapmaq çətin idi; b) zərf: O, sözləri
ayrı yazmışdı və s.

18) **özgə**: a) sifət: **Özgə** həyat;
b) qoşma: Afiqdən **özgə** kimim var
ki? və s.

19) **əlavə**: a) isim: cümlə
üzlərinin **əlavəsi**; b) sifət: **Əlavə**
izaha ehtiyac yoxdur; c) qoşma: Ülvə-
dən **əlavə** və s.

20) **qeyri**: a) sifət: **Qeyri**
adamlardan kömək ummazdı; b) qoş-
ma: Onun səndən **qeyri** kimi vardır?
və s.

V SINIFDƏ TƏLİMİN MƏZMUNU PROBLEMİNƏ DAİR

Havva ABDULLAYEVA,
pedaqoji elmlər namizədi.

Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI
sinifləri üçün "Azərbaycan dili" proqramı
ilə (1993) təlimə başlayan şagirdlər
artıq XI sinifdə oxuyurlar. Ötən müddət
proqramın tərtibi və tətbiqi sahəsində
ciddi nöqsanlara, tələskənliyə yol veril-
diyini artıq çoxdan sübut edib.

Azərbaycan dilinin təlimi ilə
məşğul olan dilçi-metodistlərə, müəl-
limlərə məlumdur ki, 1993-cü ildə
proqramın istər məzmununda, istərsə də
strukturunda ciddi yeniləşdirmələr aparıl-
mışdır.

V sinfin proqramında yeniləşdirmə
iki istiqamətdə reallaşdırılmışdır: 1) "I-
IV siniflərdə keçilmişlərin sistemə sa-
lınması, bacarıq və vərdislərin təkmil-
ləşdirilməsi" və "Sintaksis və dürgü işa-
rələri" bölmələri təlimin məzmunundan
çıxarılmışdır. 2) "Morfologiya" ("Sözün
tərkibi", "İsim", "Sifət", "Say", "Əvəz-
lik") bölməsinin tədrisi məqsəduyğun
hesab edilmişdir.

Təbii ki, V sinifdə təlimin məz-
munu problemə belə bir baxış ümumi
orta təhsil sistemində V sinfin spesifikası-
nın nəzərə alınmasından doğur.
Məsələnin mahiyyətindən aydın olur ki,
tərtibçilər yeni nəzəri biliklər verilməsi-
ni artıq verilmiş biliklərin sistemləşdiril-
məsindən, onunla bağlı bacarıq və vərd-
islərin elə bu prosədə yeri gəldikcə
bir qədər də təkmilləşdirilməsindən,
bunun köməyi ilə şagirdlərin ibtidai si-
niflərdə yiyələndikləri bilik səviyyəsi-
nin müəyyən edilməsindən daha vacib
sayırlar.

Təcrübələr göstərir ki, məsələnin
bu şəkildə qoyulması təlimdə ciddi
problemlər yaradıb, bu isə öz növbəsində
məsələnin qoyuluşuna yenidən baxıl-
masını və onun üzərində ciddi
düşünmək lazım gəldiyini bütün kəskin-
liyi ilə qarşıya qoyur.

V sinif ümumi orta təhsildə əsas
həlqə və əhəmiyyətinə görə mühüm pil-
lədir. Bu əsas həlqənin orta təhsil siste-
mində özünəməxsus yeri var. Təlimin
sonrakı mərhələlərinin düzgün təşkili
üçün bu mərhələnin xüsusiyyətlərinin

nəzərə alınması və onun diqqət mərkə-
zində saxlanması çox vacibdir.

V sinif təlim sistemində əsas mərhələnin başlanğıcı, ilk addımdır. Bu
spesifiklik onu göstərir ki, bütün sistem-
li kursun uğurlu mənimsənilməsi bu si-
nifdə hansı əsas istinad edilmişdən,
bünövrənin necə qoyulmasından və siste-
mli kursu öyrənməyə başlayan şagird-
lərin Azərbaycan dili haqqında təsəvvürünün, bilik, bacarıq və vərdislə-
rinin səviyyəsinə bağlıdır.

Təcrübənin öyrənilməsi göstərir
ki, proqramda "İbtidai siniflərdə keçil-
mişlərin sistemləşdirilməsi, bacarıq və
verdislərin təkmilləşdirilməsi"nin nə-
zərdə tutulmaması belə bir bünövrəni
təmin etməyə, ilkin məlumatları sistem-
ləşdirməyə, verilmiş anlayışlarla bağlı
əldə edilmiş bacarıq və vərdisləri tək-
milləşdirməyə imkan vermir.

Belə bir təməli təmin etmədən siste-
matik kursun tədrisinə başlamaq isə
bünövrəsiz bina tikməyi xatırladır.
Təcrübələr göstərir ki, şagirdlərin dil
haqqında bilik və təsəvvürlərinin sistem-
ləşdirmədən onlara gəniyyətli biliklər ver-
mək, anlayışların mahiyyətini şüurlu
mənimsətmək çətinlik tələb edir.

Qabaqcıl müəllimlərin uzun illər
boyu toplanmış təcrübələri göstərir ki,
müxtəlif dil normaları və hadisələri ilə
əlaqədar ibtidai siniflərdə verilmiş ilkin
məlumatlar sistemə salındıqdan, müva-
fiq bacarıq və vərdislərin təkmilləşdiril-
məsi üzrə müəyyən işlər aparıldıqdan
sonra sistemlik kursun tədrisinə başla-
nıldıqda şagirdlərin öyrəndikləri dil ha-
disələrinə münasibətləri şüurlu olur, on-
lar dil hadisələrinin ümumi axarında
konkret məsələləri seçib ayırmaqda, öy-
rənilən anlayışların spesifik xüsusiyyətlərini
qiymətləndirməkdə və qavramaqda
çətinlik çəkmirlər. Bir sözlə, şagird-
lərin ədəbi dil, onun ayrı-ayrı normaları
və qatları üzrə müəyyən təsəvvürlər
üzərində dilin sistemli şəkildə tədrisinə
başlanıldıqda ilkin təsəvvürlər şərti isti-
nad obyektini rolunu oynayır və anlayış-
ların daha hərtərəfli dərk edilməsinə

ışıq salır.

Morfologiyadan ilkin məlumatların sistemləşdirilməsi fonetikam, leksikanın, söz yaradıcılığının, sözün tərkibinin, şəhürətli öyrənilməsi və hərtərəfli mənimsənilməsi üçün zəruri bir amil olmaqla yanaşı, sözün tərkibi, orfoqrafiya, orfoqrafya və ədəbi tələffüz ilə əlaqədar müəyyən bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması üzrə praktik işlər aparmağa da imkanlar yaradır.

Təcrübədən məlumdur ki, şagirdlərdə düzgün yazı bacarıq və vərdişlərinin formalaşdırılması uzunmüddətli gərgin zəhmət tələb edən bir işdir. Ona görə də bu prosesin hər hansı şəkildə ləngidilməsi şagirdlərdə lazımı vərdişlərin yaranması yolunda əngəllər törədir.

Məlumdur ki, bir sıra orfoqrafik qaydalar qrammatik biliklərə dayanır. Təbii ki, belə qaydaların şəhürətli mənimsənilməsi üçün konkret qrammatik biliyə istinad edilməsi tələb olunur. Məsələn: saitle bitən feller zamana və şəxsə görə dəyişərkən zaman şəkilindən əvvəl, saitle bitən isimlər hallanarkən yönlük halda "y" bitişdiricisindən əvvəl gələn açıq saitlər qapalılaşır. Belə sözlərin tələffüzü və yazılışına aid praktik bacarıq və vərdişlər yaranması ilə əlaqədar işlər prosesində şagirdlərin sözün tərkibi və qrammatikadan aldığı biliklərə istinad etmədən keçinmək mümkün deyildir. Əks halda aparılan işlərin səmərəsi çox az olur.

Burada bir məsələyə də diqqətli cəlb etmək istərdik. Fikrimizcə, təlim materialları planlaşdırılarkən, təlimin məzmunu müəyyənləşdirilərkən, ümumiyyətlə, pedaqoji və metodik ümumiləşdirmələr aparılarkən digər ölkələrdəki pedaqoji tədqiqatların nəticələrinin öyrənilməsi, analogi vəziyyətlərin təhlil edilməsi, müvafiq tədqiqatların nəticələri ilə bağlı faydalı fikirlərin nəzərə alınması və onlardan istifadə edilməsi lazımdır. Məlumdur ki, ana dilinin tədrisi metodikasına sahəsində rus dilçi-metodistlərinin çox qiymətli tədqiqatları mövcuddur və uzun illər bu tədqiqatların nəticələrindən qiymətli materiallar kimi faydalanılmışdır. Ancaq nədənsə son illərdə belə bir irsi öyrənməkdən uzaqlaşmaq meyli güclənir.

Görkəmli rus dilçi-metodist alimi prof. V.V. Babayeva V-IX siniflər üçün tədris kompleksində V sinifdəki tədris materialının rolunu xüsusi qiymətləndirərək, onu dil haqqında elmin əsaslarının öyrədilməsində keçid mərhələsi hesab edir və həmin sinifdə ibtidai siniflərdə keçilənlərin təkrarı üzrə aparılan işlərin əhəmiyyətini belə əsaslandırır: "Таким образом, в течение трех месяцев (фэрqlənmə bizimdir) учащиеся повторяют изученное в начальных классах, но на более высоком уровне, что с одной стороны, постепенно готовит их к систематическому изучению курса русского языка, а с другой - обеспечивают базу для улучшения, совершенствования и формирования речевых орфографических и пунктуационных умений и навыков" («Русский язык в школе» 1992, № 3-4).

Göründüyü kimi, V-IX siniflər üçün bütöv bir tədris kompleksi hazırlayan prof. V.V. Babayeva ibtidai siniflərdə keçilənlərin sistemləşdirilməsi işini həm də müəyyən nitq, orfoqrafik və doğru işarələrə ilə əlaqədar bacarıq və vərdişlərin təkmilləşdirilməsi ilə üzvi şəkildə aparmağı nəzərdə tutur ki, bunu ənənəvi təkrardan fərqləndirmək və əhəmiyyətini düzgün qiymətləndirmək lazımdır. Digər tərəfdən, yüzlərlə alimin tədqiqatları apardığı bir ölkədə ibtidai siniflərdə keçilmişlərin sistemə salınmasına üç ay vaxt ayrılır və bu, heç bir etiraz doğurmur. Ancaq təlimin məzmunu üzrə heç bir tədqiqat aparılmadan, eksperimentlər keçirmədən Azərbaycan dilindən yeni proqramın tərtibçiləri tərəfindən V sinifdə təlimin məzmununda birdən-birə ciddi struktur və məzmun dəyişikliyi aparılır və bu zaman uzun illərin təcrübəsinə etina edilmir. Rus dilçi-metodistləri V sinifdə aparılan sistemləşdirmə işinin əhəmiyyətini eksperiment və təcrübələrlə ortaya çıxararaq ona üç ay vaxt ayırdıqları halda, Azərbaycan dilindən yeni proqram tərtib edilərkən müvafiq bölməyə aid əvvəlki proqramda ayrılmış 20 saat tədris vaxtı ixtisar edilərək üç saat endirilmişdir. Deməli, rus dili üzrə proqram tərtibçilərinin üç ay ərzində planlaşdırdıqları təkrarın analogi sinifdə üç saatda aparılması mümkün hesab edilmişdir. Faktların müqayisəsi yeni proqramın "üstünlüklərini" daha qabarıq ortaya qoyur. Nəticə isə təlimin praktik istiqamətinin zəiflədilməsində özünü büruzə verir.

"V sinifdə keçilənlərin təkrarı və sistemləşdirilməsi" bölməsinin təlimdə

yeri məsələsi ilə daha hərtərəfli tanış olmaq üçün indiyə qədər mövcud olan bütün proqramların imkanları öyrənilirdi. Tədqiqat nəticəsində məlum oldu ki, Ə. Dəmirçizadə və M. Quliyevin tərtib etdikləri, 1938-ci ildə nəşr edilmiş "Azərbaycan dili" proqramından başlayaraq son proqrama qədər V sinifdə təlim "İbtidai siniflərdə keçilmişlərin təkrarı" ilə başlanır. Bu sinifdə təkrarın xarakteri və istiqaməti baxımından Azərbaycan dilinin tədrisi tarixində üç mərhələ müəyyən etmək olar: 1938-1970-ci illər; 1970-1993-cü illər; 1993-cü ildən sonrakı dövr.

Birinci mərhələdə (1938-1970) "İbtidai siniflərdə keçilmişlərin təkrarı" bölməsi ancaq ibtidai siniflərdə keçilmiş sintaktik məlumatların (Cümlə haqqında ümumi məlumat, cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri, cümlənin baş üzvləri, mübtəda, xəbər; onların cümlədə rolu, mürekkəb cümlə haqqında anlayış...) təkrarı əsasında qurulur. Təkrardan əsas məqsəd ibtidai siniflərdə sintaksisdən verilmiş ilkin məlumatları sistemləşdirməkdir.

İkinci mərhələdə (1970-1993) "İbtidai siniflərdə morfologiya və orfoqrafiyadan keçilmişlərin təkrarı" bölməsində birinci mərhələdən fərqli olaraq sintaktik məlumatların deyil, sözün tərkibi və morfologiyadan verilmiş ilkin məlumatların təkrarı nəzərdə tutulur. Bu mərhələdə həm də təkrara ayrılan saatların həcmi artırılaraq 1970-ci ildən 12, 1980-ci ildən 19 saata çatdırılır.

Üçüncü mərhələdə (1993-cü ildən sonrakı dövr) "İbtidai siniflərdə keçilmişlərin təkrarı" bölməsinin hansı istiqamətdə qurulması barədə heç bir məlumat verilməyindən təkrarın xarakterini müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Bu isə təkrara ayrılmış vaxtın azaldılaraq cəmi üç saata endirilməsi ilə bağlıdır.

Müxtəlif illərdə nəşr edilmiş Azərbaycan dili proqramlarının nəzərdən keçirilməsi əsasında məlum olur ki, Azərbaycan dilinin tədrisi tarixində "İbtidai siniflərdə keçilmişlərin təkrarı"na ən az tədris vaxtı sonuncu proqramda ayrılmışdır. Bu fakt da onu göstərir ki, proqram tərtib edilərkən indiyə qədərki təcrübəyə etina edilməmişdir. Vəziyyətdən göründüyü kimi, son proqramda nəinki elmin inkişafı və tədqiqatların, təcrübələrin nəticələrinə istinad edilmiş, əksinə geriye doğru addım atılmışdır.

Azərbaycan dilindən yeni proqramla bağlı təcrübə öyrənilərkən məlum oldu ki, təcrübədə çətinlik törədən problemlərdən biri də sintaksisdən ibtidai kursun tədrisinin V sinifdə nəzərdə tutulması və bununla bağlı təlim materiallarının ixtisar edilməsi ilə əlaqədardır.

Vəziyyətlə tanışlıq göstərir ki, ibtidai kursa dair materialların ixtisarı təcrübədə bir sıra çətinliklərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Əlbəttə, kursun tədrisinin təlimdə əhəmiyyəti nəzərə alınmadan məsələnin bu şəkildə qoyulduğu bir tərəfdən son illərdə aparılmış tədqiqatlara məhəl qoyulmamasından, digər tərəfdən isə tədrisin xüsusiyyətlərini və bölmələrarası əlaqənin imkanlarını gözərd etməkdən doğur. Təsədüfi deyildir ki, ibtidai sintaksis kursunun təlim əhəmiyyəti nəzərə alınaraq respublikamızda bununla bağlı bir namizədlik dissertasiyası müdafiə edilmişdir. Rus metodist alimlərinin isə bu problemlə bağlı saysız tədqiqatları mövcuddur. Prof. V.A. Ozerskayanın morfologiyanın sintaktik əsasda tədrisi ilə əlaqədar apardığı tədqiqatların nəticələri əks olunmuş monoqrafiyalar - "Изучение морфологии на синтаксическом уровне" (4 класс) "Изучение морфологии на синтаксическом уровне" (5 класс), "Система работы по синтаксису и пунктуации в V-VIII классах" və s. buna misaldır. Bu tədqiqatlarda da sintaksisdən ibtidai kursun təlimdə yeri və əhəmiyyəti kifayət qədər əsaslandırılmışdır.

V sinifdə şagirdlərə morfologiya və sintaksisdən ibtidai siniflərdə verilmiş məlumatların sistemləşdirilməsi və nisbətən dərinləşdirilməsi sistemli kursun tədrisi zamanı şagirdlərin öyrəndikləri hər hansı dil hadisə və qanunlarının əhəmiyyətini və mənasını, xüsusiyyətlərini dil sistemində yerini daha yaxşı dərk etməyə, ayrı-ayrı qayda və normalara bütöv ədəbi dil spektrindən baxmağa imkan yaradır.

Sistemlik kursun tədrisinə sintaksisdən müəyyən işlərin aparılmasından sonra başlamağın əhəmiyyətini İ.R. Paley belə əsaslandırır: "Наши методисты уже давно признали, что школьный курс грамматики должен исходить из предложения. Одно время заботятся только о строгой научной системе и не думая несколько об ученике, авторы школьных программ по русскому язы-

ку отвергали такое начало. Но интерес обучения заставили в конце концов вернуться к нему. В последней школьной программе начало именно такое. Это начало позволяет не отрывать морфологию от синтаксиса. При раздельном изучении морфологии и синтаксисом ученикам не приходится менять точку зрения, один и те же слова учащиеся сначала называют частями речи, а потом членами предложения... помогает тесная связь не только между морфологией и синтаксисом, но и между фонетикой и морфологией, между фонетикой, морфологией и орфографией, между синтаксисом и пунктуацией, между фонетикой, морфологией, синтаксисом и развитием речи" (И.Р. Палей Содержание и построение школьной программы по русскому языку. Русский язык в школе. 1965, № 4, стр. 92).

Burada bir məsələyə diqqətli cəlb etmək istədik. V sinifdə "İbtidai siniflərdə keçilmişlərin təkrarı" və "Sintaksis və dürgü işarələri" bölmələrinin çıxarılması proqramların strukturundan əsas məktəbdə konsentrik prinsipin elementlərindən imtina edilməsinə gətirib çıxarmışdır. Təcrübələr göstərir ki, təlimin bütün mərhələlərində xətti prinsipin əsas tutulması heç də həmişə özünü doğrultmur. Məşhur rus alimi İ.R. Paley bununla əlaqədə çox doğru olaraq qeyd edir ki, "Линейное расположение материала представляет его в очень удобной системе для научного исследования, а не для обучения. Система науки и система обучения часто не совпадают" (И.Р. Палей. Содержание и построение школьной программы по русскому языку. Русский язык в школе. 1985, №4, стр. 91.).

Doğrudan da, yeni proqramın təbiqindən keçən dövr ərzindəki təcrübələr göstərir ki, V sinifdə birdən-birə təlim materiallarının xətti prinsip əsasında yerləşdirilməsi təcrübədə özünü doğrultmadı. Şagirdlərlə ibtidai siniflərdə morfolojiyadan və sintaksisdən ibtidai siniflərdə verilmiş ilkin məlumatların sistemləşdirilməsi üzrə müəyyən işlər aparılmadan sistemlik kursun tədrisinə keçilməsi nəinki müvafiq bağlı bilik, bacarıq və vərdişlərin inkişafına şərait yaradır, əksinə, ilkin məlumatlarla əlaqənin itirilməsinə gətirib çıxarır. Nəticədə, morfolojiya sintaktik əsasda

tədris edilməyindən sintaksis üzrə bacarıqlar inkişaf etdirilə bilmir və VIII şagirdlər ciddi çətinliklərlə qarşılaşırlar. Morfolojiya sintaktik əsasda tədris ediləməyindən, sintaksis kursunun tədrisi zamanı söz birləşmələrinin növləri, sözlər arasında sintaktik əlaqənin xarakteri, cümlə üzvlərinin ifadə vasitələri çətin təksisdən ilkin məlumatların sistemləşdirilməsi üzərində morfolojiya kursunun tədrisinə başlanıldıqda bu cür çətinliklər ortaya çıxır.

Məsələnin mahiyyətinə vaxtdan məlum olur ki, bəzi tədris materiallarının konsentrik prinsipin tələbi üzrə verilməsi ilə təlimdə heç bir sistemliyin yaranmır. Çünki burada təlimin özünün bir sistemi fəaliyyət göstərir ki, bu sistemdə materiallar necə gəldi, pərakəndə şəkildə deyil, əvvəlcədən düşünülmüş ciddi ardıcılıqla, xüsusi təlim prinsipləri əsasında yerləşdirilir. Elə bir sistemlə ki, əvvəl verilmiş mövzular, didaktik materiallar sonrakılar üçün bir zəmin rolunu oynayır, sonrakıların verilməsinə şərtlənir.

Təcrübələr göstərir ki, daimi təkrar uğurlu təlimin mühüm şərtlərindən biridir. Belə ki, materialların konsentrik prinsipi əsasında verilməsi əvvəl keçilən materialların vaxtaşırı olaraq təkrarına imkan yaradır. Təbii ki, belə təkrar, sadəcə olaraq, əvvəl öyrənilənlərin yad salınması şəkildə aparılmır. Bu prinsip tələb edir ki, əvvəl öyrənilənlər bir qədər genişləndirilsin və dərinləşdirilsin. Məlumdur ki, şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri imkan vermir ki, hər hansı dil hadisəsinin bütün xüsusiyyətləri ilk tanışlıqda tam mənası ilə qavranılsın. Təqdim edilən anlayışların bu və ya digər tərəfləri ilk tanışlıqdan qavranılsa da müəyyən cəhətlər dərk edilməmiş qalır. Həmin dil hadisəsinə təlimin başqa bir mərhələsində yenidən qayıdıldıqda şagirdlərə əvvəlcədən müəyyən planda tanış olan məsələlər bir qədər geniş şəkildə, başqa tərəfləri ilə daha dərinləndirilməsinə imkan yaradılmış olur. Nəticədə mənimsənilməklə linqvistik məsələlər tədriclə tam və geniş şəkildə, həmçinin şüurlu və dərinləndirilməsinə imkan yaradılmış olur.

Əlbəttə, yeni mərhələdə verilən biliklər heç də əvvəlkilərdən imtina edilməsi üzərində qurulmur, əksinə, əv-

vəl qazanılmış bilik, bacarıq və vərdişlər yeni-yeni məlumatlarla genişləndirilir, təkmilləşdirilir, dərinləşdirilir, şagirdlər onlar üçün təlimin əvvəlki mərhələlərində çətin görünən və yaş xüsusiyyəti üzündən müvafiq bilinməyən məlumatlarla da tanış olurlar və biliklərinin səviyyələrini yüksəltmək imkanını qazanırlar. Təcrübələr göstərir ki, materialların konsentrik yerləşdirilməsinin üstünlüklərindən biri də ondadır ki, bu prinsip şagirdlərə materialları yaşlarına uyğun şəkildə mənimsəmələri üçün şərait yaradır. Konsentrik prinsipin tələbi üzrə şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri əsas tutulduğundan onların potensial və fiziki imkanları artdıqca tədris materiallarının həcmi və məzmunu genişləndirilir ki, bu da şüurlu mənimsəmənin əsas şərtlərindəndir.

Konsentrik prinsipin tələbi ilə V sinifdə morfolojiyadan verilməsinə məlumatların sistemləşdirilməsi, bacarıq və vərdişlərin inkişafı və təkmilləşdirilməsi üzrə aparılan işlər sözlün hissələrinin, formasının, sözlərin əlaqələnməsində sözdəyişmənin imkanlarının daha şüurlu qavranılması və anlaşılması üçün əsas təşkil edir, sintaksisdən ibtidai kursun tədrisi morfolojiyanın sintaktik əsasda tədrisi üçün zəmin yaradır, dürgü işarələrindən istifadə üzrə bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılmasına kömək edir, bəzi fonetik hadisə və qanunların, orfoepik və tələffüz normalarının dərkini asanlaşdırır.

Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan dilinin tədrisi tarixində ilk proqramdan son proqrama qədər təlimə sintaksisdən ibtidai kursla bağlı materiallarla başlanılmış, bütün mərhələlərdə (1938-1970) bu bölmənin xüsusi çəkisi olmuş və onun əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır. Müxtəlif illərdə bölmənin tədrisinə verilən saatların həcmində artıb-azalma müşahidə olunsada (9; 10; 8; 20 saat), onun təlimdə yeri sabit olmuş, məzmununda isə cümlə, onun məqsəd və intonasiyaya görə növləri, cümlə üzvləri, cümlənin quruluşu və s. kimi məsələlər əhatə olunmuşdur. Prof. Ə. Dəmirçizadə və M. Quliyevin tərtib etdikləri və 1938-ci ildə çap olunmuş ilk proqramın izahat hissəsində bu bölmənin verilməsinin zəruriliyi və onun mahiyyəti son dərəcə aydın şəkildə izah edilmişdir: "Məktəb qrammatikası sintaksis əsasında qurulur. Ona görə V sinifdə natamam

orta və orta məktəbin qrammatika kursuna giriş olmaq üzrə sintaksisdən elementar məlumat verilir. Cümlə və onun tərkibi haqqında burada verilən məlumat, ibtidai məktəbdə şagirdlərin öyrəndikləri sintaksis elementlərini sistemə salmaq üçün tələb olunan morfolojiya kursuna hazırlayır. Çünki morfolojiya məsələləri sintaksis bazası üzərində yerləşdirilməklə bərabər, şagirdlərə sözləri cümlə daxilində öyrənməyə imkan verəcəkdir. (Orta məktəb proqramları. Azərbaycan dili. "Azərənş". Tədris-pedaqoji şöbəsi. Bakı - 1938, səh. 5). Bu istiqamətin doğruluğunu 80 ildən artıq müddət ərzindəki məktəb təcrübəsi sübut etmişdir ki, həmin istiqamət bu gün də təlimdə öz yerini tapmışdır.

1951-ci ildə nəşr edilmiş "Azərbaycan dili və ədəbi qiraət" proqramında məsələnin qoyuluşu aşağıdakı şəkildə əsaslandırılır... "Morfolojiyanı öyrənmək üçün sintaksisə aid ibtidai məlumat zəruridir, çünki morfolojiya sözlərin dəyişməsinə öyrənilir, bu da sözlərin cümlədə işlədilməsindən asılıdır və şagirdlər tərəfindən yalnız sözlərin sintaktik vəzifələri aydınlaşdırılmaqla əlaqədə dərk edilə bilər. Buna görə də V sinifdə Azərbaycan dili kursu, şagirdlərin I-IV siniflərdə sintaksis və dürgü işarələri haqqında aldıkları ibtidai məlumatın təkrarı ilə başlanır. Digər tərəfdən, VI-VII siniflərdə sintaksisin daha dərinləndirilməsi morfolojiya haqqında biliyə əsaslanır (Orta məktəb proqramları. Azərbaycan dili və ədəbi qiraət. Azərənş, 1951, səh. 4.)".

Məhz bu təlim əhəmiyyəti nəzərə alınaraq sintaksisdən ibtidai məlumatın V sinifdə verilməsi, 1938-1970-ci illərdə zəruri bilindi ki, 1970-ci ildən sonra da həmin istiqamət müdafiə edilərək nəinki saxlanılmış, hətta təlimdə inkişaf nəzərə alınaraq bölmənin həcmi bir qədər də genişləndirilmiş, "ibtidai məktəbdə şagirdlərin öyrəndikləri sintaksis elementlərini sistemə salmaq" (1938) kifayətənilməmiş, bacarıq və vərdişlərin dərinləşdirilməsi üzrə də müəyyən işlər aparılmasına imkan yaradılmışdır. Sintaksisdən ibtidai məlumatın V sinifdə sistemləşdirilməsi istiqamətinin doğruluğu təcrübədə dəfələrlə sınaqdan çıxmış, qabaqcıl müəllimlər tərəfindən tədqiq edilmişdir.

Azərbaycan dili tədrisinin tarixi ilə proqramlar vasitəsilə tanışlıq bir daha

göstərir ki, son proqramda bu bölmənin verilməsi nə bir irsə, nə pedaqoji təcrübəyə, nə də təlimin xüsusiyyətlərinə söykənir. Proqram tərtibçilərinin bölmənin verilməsinin məqsəduyğunluğunu nə ilə izah etdikləri də məlum olmur. Proqramın "izahat və metodik göstərişlər" hissəsində belə bir izahat verilmişdir: "Bu (əsas təhsilin VIII sinifdə tamamlanması - H. Abdullayeva), proqram materiallarının ayrı-ayrı siniflər üzrə bölgüsü sistemində əsaslı dəyişikliklər aparılması ehtiyacını meydana çıxarmışdır. Belə bir sistem məqbul hesab edilmişdir ki, fonetika, leksika, söz yaradıcılığı və morfologiyaya aid təlim materialları V-VI siniflərdə, sintaksislə bağlı materiallar isə VII-VIII siniflərdə öyrənilsin. Təlim materiallarının öyrənilməsinə bu iki konsentrlə üzrə planlaşdırmanın nəticəsi olaraq, morfologiya üzrə mövzulardan bir qismini (isim, si-fət, say, əvəzlilik) V sinif proqramına daxil etmək məqsəduyğun hesab edilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq, həmin sinifin ibtidai siniflərdə keçilmişlərin təkrarına aid materiallar (təxminən 60 saat) lüzumsuz hesab edilmiş və ixtisar edilmişdir (Orta ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün türk dili proqramları. Bakı, "Öyrətmən", 1993, səh.7)".

Izahatdan da göründüyü kimi, bölmənin çıxarılması heç bir elmi və təcrübə faktı ilə əsaslandırılmır. Burada yalnız təhsilin strukturu amili əsas götürülür ki, təlimi belə bir sxem əsasında həyata keçirməyin qeyri-mümkünlüyü təcrübələrlə sübut edilir. Plan yerinə yetirmək xatirinə qurulan məzmunla aparılan təlimin keyfiyyətindən danışmaq isə artıqdır. Proqramın özündə də bu strukturun şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinə, onların potensial imkanlarına uyğunluğu məsələsi açıq qalır. Təcrübədən ayrı düşmüş, məktəbin və sinifin ehtiyaclarından doğmayan proqram, məlumdur ki, şagirdlərin imkanlarına cavab verə bilmədiyindən təlim formalı xarakterdə aparılır.

Metodistləri və müəllimləri narahat edən odur ki, V siniflərdə təlimin məzmunu şagirdlərin yaş səviyyəsi üçün qətiyyən müvafiq olmadığından mənim-səmədə uğursuzluq təlimə marağı azaldır, şagirdlərin özünə inam hissini öldürür, onların psixoloji inkişafında sonradan düzəldilməsi mümkün

olmayan ciddi izlər qoyur.

Proqramın imkanlarının və təcrübənin öyrənilməsi nəticəsində V sinifin proqramında sintaksisdən ibtidai kursun verilməsinin zəruriliyi aşağıdakı amillərlə əsaslandırılır:

1. Şagirdlərin durğu işarələrindən istifadə üzrə bacarıq və vərdişlərinin inkişafı ən azı 2-3 il ləngidilmiş olur.

2. İbtidai siniflərdə sintaksisdən verilmiş ilkin məlumatların bacarığa çevrilməsi imkanı olmadığından tədrisən unudulur və yaddan çıxır.

3. Azərbaycan dili dərslərinin bölmələr arası əlaqədən istifadə əsasında təşkil etmək imkanları xeyli məhdudlaşır.

4. Morfologiyanın sintaktik əsasda tədrisi üçün lazımı şərait yaradılmadığından sintaksisdən sistemlik kursun tədrisi üçün də əlverişli zəmin hazırlana bilmir.

5. Müəyyən qrammatik kateqoriyaların şüurlu mənimsənilməsi üçün gərəkli olan sintaktik biliklər çatışmır.

6. Ayrı-ayrı qrammatik kateqoriyaların tədrisini nitq inkişafı üzrə işlərlə lazımı şəkildə əlaqələndirmək imkanı olmadığından öyrədilən qrammatik kateqoriyaların şagirdlərin nitq inkişafına təsiri hissə edililmir.

7. Şagirdlərin yazılı və şifahi nitqlərinin sintaktik konstruksiyalarla zənginləşməsi işi ləngiyir.

8. Şagirdlərin bütövlükdə bilik və bacarıqlarında nəzərə çarpacaq dərəcədə gerilik müşahidə olunur.

9. Öyrənilən nitq hissələrinin cümlə daxilindəki üslubi məqamları ilə tədris prosesində tanış olmaq imkanları məhdudlaşmış olur.

Təcrübənin öyrənilməsi zamanı təlimin məzmunu ilə bağlı narahatlıq doğuran məsələlərdən birinin də proqramın həddindən artıq yüklənməsi ilə əlaqədar olduğu ortaya çıxdı. Proqramın strukturu, orada müəyyən olunmuş məzmunun həcmi və xarakteri məsələlərinin öyrənilməsi yeni proqramın bu baxımdan da təhlilə cəlb edilməsinə ehtiyac duyulduğunu şərtləndirən amillərdəndir.

SƏHVLƏR ÜZƏRİNDƏ İŞİN TƏŞKİLİ

Səadət ƏHMƏDLİ,

Binəqədi rayonundakı 246 sayılı məktəb-liseyin müəllimi.

Şagirdlərin yazılı nitq vərdişlərinin formalaşmasında yazı işlərinin yoxlanılması, səhvlərin qruplaşdırılması və sinifdə təhlil edilməsi həlledici rol oynayır. Şagirdlərin orfoqrafik və durğu işarələri, üslub və nitq nöqsanlarını aradan qaldırmaqda səhvlər üzərində işin düzgün təşkili önəmlidir. Mən bu sahədə işi iki mərhələdə aparıram: a) dəftərlərin yoxlanılması - səhvlərin aşkara çıxarılması; b) səhvlərin şagirdlər tərəfindən təhlil edilməsi və düzəldilməsi.

Mən dəftərləri yoxlayarkən, düzəliş apararkən şagirdlərin öz səhvlərini başa düşməsi, şüurlu şəkildə dərk etməsi prinsipinə əsaslanıram. Çalışıram ki, apardığım düzəlişlər elə səliqəli və aydın olsun ki, şagird ona baxan kimi nədə səhv buraxdığını - hansı sözə, hansı hərfə səhvə yol verdiyini asanlıqla və tez müəyyən edə bilsin.

Yazıları yoxlayarkən əvvəlcə şagirdlərin müstəqil olaraq dərk edə biləcəyi səhvlərin ancaq altından xətt çəkməklə kifayətlənirəm. Məsələn, şagird **çörək** əvəzinə **çörəy**, **baxmağa** əvəzinə **baxmaqa** yazmışdır. Həmin sözlərdə **y** və **q** hərfinin ancaq altından xətt çəkməklə (üstündən düzəliş vermədən) şagirdə öz səhvini müstəqil olaraq tapmağa istiqamət verirəm. Çünki artıq aşağı siniflərdə onlar çoxhecalı sözlərin sonunda **k** və **q** samitlərinin işlənməsi qaydalarını öyrənmişlər. Lakin o səhvləri ki, şagirdin müstəqil düzəldə biləcəyi şübhə doğurur, belə səhvlərin üstündə lazımı hərfi yazıb göstərirəm.

Ümumiyyətlə, şagirdlərin yazılarına eyni baxımdan yanaşmıram, onların yaş və bilik səviyyəsini, səhvin xarakterini nəzərə alıram. Bu xüsusiyyətlərin nəzərə alınması şa-

girdin düzgün qiymətləndirilməsinə də təsir göstərir. Yazı zamanı şagirdlərin ən çox buraxdıqları orfoqrafik səhvlərin kobud olub-olmamasına da diqqət yetirirəm. Çünki elə səhvlər var ki, onlar şagirdlərin yazılarını qiymətləndirərkən nəzərə alınmır.

Məsələn, **yenifirkirli**, **məqsəduyğun** və s. tipli sözlər gah bitişik, gah da ayrı yazıldığı üçün şagird həmin sözləri ayrı yazsa da yazını qiymətləndirərkən səhvi nəzərə almıram.

Yazı işlərində buraxılmış səhvlərin təhlili dərslərin səmərəli təşkil etmək üçün əvvəlcədən müvafiq hazırlıq işləri aparıram. Bununla əlaqədar hər bir şagirdin nə qədər səhv buraxdığını hesabla alıram. Bu, şagirdlərlə fərdi iş aparmaq və onları hansı xarakterli əlavə çalışmalar üzərində işlətmək lazım olduğunu müəyyənləşdirməkdə mənə kömək edir.

Səhvlərin aradan qaldırılması üzərində iş aparmaq üçün, yoxlama yazılardan sonra təşkil edilən dərstdə ilk növbədə, yazı işlərinin ümumi nəticələri haqqında (əvvəlki yoxlama yazımın nəticələri ilə müqayisə etməklə) qısa məlumat verirəm. Bu zaman ayrı-ayrı şagirdlərin yazı işlərində aşkar olunmuş xarakter nöqsanları qeyd edirəm.

Bundan sonra səhvləri təhlil edir, müvafiq çalışmalar üzərində iş aparıram (sinif dəftərində). Şagirdlər əvvəlcə fonetika, sonra morfologiya və nəhayət, sintaksislə bağlı səhvlər üzərində işləyirlər.

İlk növbədə, tipik səhvlərlə əlaqədar orfoqramlar haqqında söhbət açıram. Səhv yazılan sözlərin yazılış və tələffüz qaydalarını yada salıram. Sonra şagirdlərdən həmin sözün düz yazılışını dəftərdə yazmağı və eyni

orfoqramlı digər sözlər də yazmağı tələb edirəm. Məsələn, **saqqal** sözünü səhv (**sakqal**) yazmışlarsa, **saqqal**, **haqqında**, **rəqqasə**, **diqqət** kimi sözləri də yazdırıb, orfoqramın altından xətt çəkdirir və yazılışı ilə tələffüzü arasındakı fərqi təhlil edirəm. Bir sıra başqa orfoqramlı sözləri də səhv yazılarkən bu üsulla təhlil etdirirəm:

a) **st** samitləri ilə yazılan sözlər: **stekan**, **stol**, **stadion**, **stansiya** və s. (istəkan, ustol, istadion, istansiya kimi yazılır);

b) Kar samitdən əvvəl **q** ilə yazılıb, **k** ilə tələffüz olunan sözlər: **nöqte**, **nöqsən**, **məqsəd**, **rəqs** (nökte, nöksən, məksəd, rəks) kimi yazılır;

c) Sonu **ng** samitləri ilə yazılan sözlər: **nəhəng**, **pələng**, **fişəng**, **qəşəng** və s. (nəhəg, pələy, qəşəy, fişə və s.) kimi yazılır;

d) **ai** saitləri ilə yazılan sözlər: **ayile**, **Nayile**, **dairə** və s. (**ayile**, **Nayile**, **dayire** və s.) kimi yazılır.

Eyni orfoqramlı sözlər tapmaq mümkün olmayan (**qəhrəman**, **səyahət**, **əkskavator**, **riayət etmək** və s.) sözləri şagirdlərə düzgün şəkildə yazdırıb, cümlələrdə işlətməyi tələb edirəm.

Məlumdur ki, şagirdlərin yazıda buraxdıqları səhvlərin əksəriyyəti yazılışı ilə tələffüzü arasında fərq olan sözlərdə özünü göstərir. Belə səhvləri aradan qaldırmaq ən yaxşı yolu fonetik təhlildir (başlıca olaraq, səs və hərf tərkibinə görə).

Şagirdlər ifadə və inşa yazılarda faktik, məntiqi, qrammatik və nitq səhvlərinə də yol verirlər.

Faktik səhvlər materialı yaxşı mənimsəməkdən irəli gəlir. Məsələn, şagird inşasında N.Gəncəvinin 1141-ci ildə anadan olduğu halda, 1140-cı ildə anadan olduğunu yazıb. Bu, faktik səhvdir.

İnşalarda məzmunun başlığa uyğun gəlməməsi, fikirlərdə ziddiyyətə yol verilməsi, ardıcılığın kobud şəkildə pozulmasını ən ümdə məntiqi səhv hesab edirəm.

Cümlədə və yaxud konkret mətndə eyni sözün təkrarından və ya cümlələrin dəlbadal eyni mübtədalarla başlanması, eyni xəbərlə qur-

tarmasından, fikirlər arasında zaman ardıcılığının pozulmasından, cümlədə söz sırasının pozulmasından və s. ibarət səhvləri nitq səhvləri kimi hesaba alıram (Məsələn, Əsəd beş gün avqust ayının bitməsinə qalanda şəhərə yola düşdü).

Morfologiya və sintaksisdə öyrədilən qaydaların pozulmasından ibarət olan səhvlər qrammatik səhvlərdir (Məsələn, Züleyxa xala çamadanını hazırlayıb və şəhərə yola düşdü).

Şagirdlər bəzən ismin hal və mənsubiyyət şəkilçilərində də səhv buraxırlar (Məsələn, Ferrux ağacın budağını qırdı). Belə hallarda həmin səhvlərin məzmunundan asılı olaraq, onları aradan qaldıraraq qaydaların təkrarlanması və oxşar cümlələrin təkrarlanması ilə məşğul oluram.

Dürğu işarələri səhvləri üzərində iş apararkən ayrı-ayrı cümlələri ifadəli şəkildə oxutdurur, sonra dürğu işarələri baxımından təhlil etdirirəm.

Səhvlərin təhlili prosesində şagirdlərdən tələb edirəm ki, onlar cümləni sintaktik cəhətdən təhlil etsinlər, bu və ya digər dürğu işarəsinin nə üçün və hansı qaydaya əsasən işləndiyini əsaslandırсынlar, əlavə misallar söyləsinlər.

Səhvlərin böyük bir qismi ondan irəli gəlir ki, şagirdlər dürğu işarələrindən istifadə edərkən yalnız intonasiyanı əsas tutur, cümlənin qrammatik quruluşuna diqqət yetirmirlər və ya bəzi qrammatik kateqoriyaları qarışdırırlar.

Bu kimi səbəblərdən irəli gələn səhvləri aradan qaldırmaqda daha çox sintaktik təhlildən istifadə etmək yaxşı nəticə verir.

Səhvlər üzərində aparılmış işi yekunlaşdırmaq məqsədi ilə məşğələnin sonunda 3-4 cümlədən ibarət qarışıq tipli bir imla yazdırıram. Həmin imlanın mətninə şagirdlərin ən çox səhvə yol verdikləri dürğu işarəli cümlələri, orfoqramları daxil edirəm. Nəhayət, növbəti dərslərdə yeni materialın öyrənilməsi ilə əlaqədar elə çalışmalardan istifadə edirəm ki, bunlar eyni zamanda, şagirdlərin yazıda buraxdıqları səhvləri aradan qaldırmaq işinə də əhəmiyyətli təsir göstərə bilsin.

BİR DƏRSİN UĞURU

Akif MƏMMƏDOV,
Beybala ABBASLI.

Bu gün təhsil dövlət və hökumətin diqqət mərkəzindədir. Əslində elə belə də olmalıdır; öz gələcəyini müstəqil, qüdrətli, xoşbəxt görmək istəyən xalq və dövlət buna aparın yolun təhsildən keçdiyini dərk etməli və nəzərə almalıdır. Təbii ki, təlim-tərbiyə, təhsil işinin əsas ağırlığı, məsuliyyəti ilk növbədə orta məktəb müəllimlərinin çiyindədir: istənilən fərman, istənilən qərar, islahat onun köməyi olmadan həyata keçə bilməz. İndi müəllimlərin təhsilə münasibətindən, geniş mənada hazırlıq səviyyəsindən çox danışırıq; narahatlığa əsas verən hallar da boldur. Ancaq heç nəyə fikir vermədən işinə, gücünə ürək-dən bağlanan, kənar neqativ amillərin təsirinə uymayan müəllimlərimiz də az deyil. Belələrindən biri də Bakıdakı **82 saylı məktəbin Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi Esmira Cəfərovadır**.

Qısa arayış: Xankəndi Pedaqoji İnstitutunu bitirib. Pedaqoji fəaliyyətə təhsil aldığı institutun dil-ədəbiyyat kabinetindən başlayıb. 1989-cu ildən sənət taleyini 82 saylı pilot məktəbi ilə bağlayıb. Əsas pedaqoji cəhətləri: orijinallıq, daim axtarışda olmaq, şagirdlərin fəallığını önə çəkmək, yeni təlim metodlarından faydalanmağı bacarmaq, tələbkərlilik, yaradıcılıq və s.

Müəllimin fəaliyyət güzgüsü dərslərdir. Ona görə də haqqında oxuduğumuz ("Ocaq" qəzeti, 3-9 aprel, 2001-ci il), özü ilə söhbətlərdən müsbət rəy hasil etdiyimiz Esmira xanımın dərslərini də dinləməyi lazım bildik. VII sinifdə Azərbaycan dili fənnindən "Adlıq cümlə" mövzusunda keçirilən dərslər əvvəlki rəyimizi bir daha təsdiq etdi və möhkəmləndirdi. Dərsin özünəməxsusluğu nədə idi? Hər şeydən əvvəl, orijinallığında və şagirdlərin fəallığında: müəllimin "komandası" ilə yeni bilik "zirvə"lərini şagirdlər özləri fəth etdirdilər.

Məlumdur ki, adlıq cümlə mübtədə əsasında formalaşan tətkərkibli cümlə növlərindən biridir. Bundan əvvəl şagirdlər tətkərkibli cümlələrin digər növlərini - xəbər əsasında formala-

şanlarını (şəxssiz, qeyri-müəyyən şəxslı, ümumi şəxslı) öyrəniblər. Təbii ki, birinci qisim cümlələr yaxşı mənimsənilsə, adlıq cümlənin öyrənilməsinə problem olmaz. Elə bunu nəzərə alan E.Cəfərova həmin cümlələrin soruşulmasına xüsusi diqqət yetirdi. Bu soruşma metodunun özü də dinləyənlərdə maraq doğurdu: sinfin bütün şagirdləri 6 komandaya bölünmüş və hər komandaya şərti ad verilmişdi: "İdeal", "Şəfəq", "Zirvə", "Ulduz", "Günəş", "Aypara". Hər komandaya suallar kartoçkalarda yazılı şəkildə təqdim edildi. Sualların qoyuluşu, üzərində müşahidə aparılan, təhlilə və müqayisəyə cəlb edilən didaktik materiallar (cümlələr) şagirdləri yaradıcı olmağa, hər şeyə təkcə yaddaşın gözü ilə yox, həm də məntiqin, aqlı mühakimənin gözü ilə baxmağa təhrik edirdi. "İdeal" komandası qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrlə xəbəri III şəxsin cəmində olan ümumi şəxslı cümlələrlə, "Şəfəq" komandası şəxssiz cümlələrlə xəbəri II şəxsin təkində olan ümumi şəxslı cümlələrlə, "Zirvə" komandası müxtəlif formalı tətkərkibli cümlələri və ilk baxışda ümumi şəxslı cümləyə oxşayan atalar sözündən ibarət cümlələrlə, "Ulduz" komandası cümlələrlə, xəbəri II şəxsin təkində olan ümumi şəxslı cümlələri və s. müqayisəli izahə cəlb edildilər. Bəzi nümunələrə diqqət edək:

Kartoçka № 1 ("İdeal")

Yanaşı verilmiş cümlələrin oxşar və fərqli cəhətləri nədən ibarətdir?

1. **Rasimi iclasda təriflədilər. - Cücəni payızda sayırlar.**
2. **Yazığı səhərdən axşamədək işlədirdilər. - Günü günə satmazlar.**
3. **Hər yerdə müharibə təhlükəsindən danışdırlar. - Bağda gülə baxırlar.**

Kartoçka № 2 ("Şəfəq")

Verilmiş cümlələri müqayisə edin

1. **Gecədən xeyli keçmişdi. - Uşağı buyur, dalınca yüyür.**
2. **Günəşli, sərin və xoş bir gün idi. - Palaza bürün, elnən sürün.**

3. Bakıya gəldiyimizin ilk günü idi. - Nə əkərsən, onu da bəçərsən.

Kartoçka № 3 ("Ulduz")
Yanaşı verilmiş cümlələrin fərqli cəhətləri nədir?

1. Qırat qulaqlarını şəkəlyib dayanmışdı. - Bağa baxarsan, bağ olar, baxmazsan, dağ olar.

2. Biz bir məktəbdə oxumuşuq. - Əvvəl arxı tullan, sonra bərəkalah de.

3. Qoca gözlərinin açılmasına təəccüb etdi. - Uman yerden küsərlər.

Bizcə, dərsin beləcə komanda sistemi ilə soruşulmasının yaxşı və pis cəhətləri var. Komandalar arasında rəqabət, yarış psixologiyası şagirdləri daha fəal olmağa təhrik edir. Bu, yaxşıdır. Ancaq komandada zəif şagirdlərin aktivlərin arxasında gizlənmək təhlükəsi də var. Görünür, elə bunun qarşısını almaq üçün Esmira müəllimə hər dəfə komandanın bir üzvünə yox, ayrı-ayrı üzvlərinə də müraciət edirdi. Bir komandanın cavabı yarımqıç olanda digər komanda onu tamamlayır, əlavələr edirdi ki, bu da yarış gərginləşdirirdi. Bu, birinci mərhələ idi. Mərhələnin yekunu kimi hər komanda qiymətləndirildi. Sonrakı mərhələlərdə də belə edildi.

İkinci mərhələdə - yeni mövzunun ("Adlıq cümlə") mənimsənilməsində də şagirdlər fəal idi. E.Cəfərova dərsin təhlilində bu prosesi belə izah etdi: "Adlıq cümlə" mövzusu elədir ki, onun mənimsənilməsində müəllimin fəallığı şagird fəallığından arxa plana keçməlidir, əqli hücum üsulundan istifadə üçün gözəl şərait var, mən də bundan faydalanmağa çalışdım".

Bunun üçün şagirdlərin müşahidəsinə iki əyani vəsait təqdim edildi: sol tərəfdə olan vəsaitdə aşağıdakı cümlələr yazılmışdır:

1. a) *Qarlı, şaxtalı bir gün idi.*
b) *Gecədən xeyli keçmişdi.*
2. a) *Mənə Zernigar deyərler.*
b) *Kerimovu sədrlikdən götürdülər.*

3. a) *Cüncüni payızda sayarlar.*
b) *Mal yeməzin malını yeyərler.*

Sağ tərəfdə isə aşağıdakı cümlələrin yazıldığı vəsait asılmışdır:

1. *XVIII əsr. Azərbaycan. Qax mahalı. Vidadinin evi.*

2. *Qarabağ. Şuşa qalası. Xan sarayı. Qacarın kef məclisi.*

3. *Ateşgədə. Sağ tərəfdə böyük və özəmətli bir öküz heykəli.*

4. *Dağ döşü. Bulaq başı. Gözəl gəlin.*

5. *Çənlibel. Alagözle Məhəmmədin toyu.*

6. *Qış. Şaxta. Qarın içində dən axtaran sərçələr.*

Şagirdlərin fəaliyyəti hər iki vəsaitdə olan cümlələrin müqayisəli təhlilinə yönəldildi. Nəticədə şagirdlər "keşf etdilər" ki, sol və sağ tərəfdəki əyani vəsaitdə olan cümlələrin əsas fərqi odur ki, solda xəbər əsasında formalaşan, sağda isə mübtədə əsasında formalaşan təkterkibli cümlələr verilib. Müəllim istiqamət verir: "Mübtədə əsasında formalaşan, yəni xəbəri olmayan belə cümlələrə adlıq cümlələr deyilir". İkinci mərhələdə adlıq cümlələr sintaktik təhlil edildi. Şagirdlər nəticə çıxardılar: xəbər əsasında formalaşan təkterkibli cümlələr kimi, adlıq cümlələr də müxtəsər və geniş olur. Müəllimin göstərişi ilə komandaların nümayəndələri müxtəsər və geniş adlıq cümlələri göstərər və fikirlərini əsaslandırirdılar. Şagirdin cavabı dolğun olmadıqda digər komandanın üzvü "yarımqıçlığı" tamamlayırdı.

Müəllimin istiqamətverici suallarının işığında şagirdlər adlıq cümlənin aşağıdakı əlamətlərini də tapırlar:

1) Adlıq cümlələrdə II dərəcəli üzvlərin dinamikliyi zəifdir. 2) Bu cümlələrdə II dərəcəli üzvlərdən ən çox təyin, yer zərfliyi, təsadüfi hallarda isə zaman zərfliyindən istifadə olunur. 3) Adlıq cümlələr ilk baxışda söz birləşmələrini xatırladır. Lakin aralarında aşağıdakı fərqlər var: a) Adlıq cümlələrdə bitmiş fikir ifadə edilir, söz birləşmələri isə ad bildirir. v) Adlıq cümlələrdəki bitmə (cümlə) intonasiyası söz birləşmələrində yoxdur, c) Adlıq cümlə bir sözdən də ibarət ola bilər (əyani vəsaitdəki "Qarabağ", "Ateşgədə", "Çənlibel", "Qış" və s. cümlələr kimi), söz birləşmələrində isə ən azı iki müstəqil söz olmalıdır.

Belə müqayisələri möhkəmləndirmək üçün müəllim adlıq cümlə kimi işlənən bəzi sözlərin cümlə daxilində söz birləşməsi kimi işlədilməsini tələb edir. Məsələn: "Bulaq başı həmişə cavanlarla dolu olardı", "Qarın içində dən axtaran sərçələr o tərəf-bu tərəfə vurnu-

xurdu" və s.

Yeni mövzunun mənimsənilməsi mərhələsinin sonunda müəllim adlıq cümlələrin işlənmə yeri barədə məlumat verir: "Adlıq cümlələr, əsasən, yazılı ədəbi dilə işlədilir. Şifahi nitqdə bunlara, demək olar ki, təsadüf edilmir. Təkterkibli cümlənin bu növündən daha çox dram əsərlərinin remarkalarında, kino-ssenarilərdə istifadə olunur. Adlıq cümlələr nitqdə lakoniklik yaratmaq, təsviri qısa və aydın vermək üçün əlverişlidir".

Dərsin sonuncu mərhələsində də Esmira müəllimə orijinal metoddan istifadə etdi. Əvvəlcə divardan 6 ədəd şəkil asdı. Bunlar Hacı Zeynalabdin Tağıyevin, Kəbənin, sıldırım qayalar üzərindən axan şələlənin şəkilləri idi, digər iki şəkil isə yay və payız fəsillərini əks etdirirdi. Hər komandaya şəkillərdən birinə aid adlıq cümlələrdən ibarət kiçik inşa yazmaq tapşırıldı. Bu yazılardan bəzilərinə oxuculara təqdim edilir.

Zeynalabdin Tağıyev

Zeynalabdin Tağıyev. Bakı milyonçusu. Millət atası. Bakıda böyük mülklər sahibi. XX əsrin böyük Azərbaycan xeyriyyəçisi. Millətin unudulmaz övladı. Adı və əməlləri ilə fəxr etdiyimiz əsl insan.

("İdeal" komandası)

Kəbə

İslamiyyətin müqəddəs şəhəri. İbadətgahımız. Həzrət Məhəmmədin yaşadığı ev. Müsəlmanların Məkkədə müqəddəs məbədi. Dünyada ən böyük məscid kompleksi olan yer.

("Şəfəq" komandası)

Qızıl payız

Qızıl payız. İlin qürub çağı. Yarpaq selinin torpağa qovuşduğu zaman. Son bahar. Aşib-daşan məhsul bolluğu.

("Ulduz" komandası)

Yay fəslü

Budaqları səmanı, kökü torpağı qucaqlayan xan çinarlar. Ağacların sultanı. Yörğun yolçuların dinclik yeri. Səmanın tərtemiz, aydın mənzərəsi. Yerdə göy otlardan yamyayış xalı. Göz və könül oxşayan çay. Uzaqdan görünən zirvəsi dumanlı dağlar.

("Güneş" komandası)

Sonra komandalara "Dədə Qorqud", "Axırncı aşırım", "O olmasın, bu olsun", "Uzaq sahillərdə", "Babək" və "Fəryad" kinofilmlərini yada salaraq onlara aid adlıq cümlələrdən ibarət kiçik mətnlər tərtib etmək tapşırıldı. Hər komanda bir film haqqında yazmalı idi. Bəzi mətnlərə fikir verək:

"Babək"

Babək. Azərbaycanın igid oğlu. Xürrəmilər hərəkatının başçısı. Uzun illər ərəb istilalarına qarşı vuruşan xalq qəhrəmanı. Ölümdən belə qoxmayan, onu mərdliklə qarşılayan əfsanəvi igid. Ölüm ayasında belə "Azərbaycan" kəlməsi dilindən düşməyən böyük şəxsiyyət.

("Aypara")

"Fəryad"

Xocalı qırğını. Əsrin dəhşətli faciəsi. Fevralın 25-dən 26-a keçən gecə. Od tutub yanan şəhər. Meşələrə, dağlara pənah aparın köməksiz əhali. Qar. Şaxta. Gədiklərdə donan körpələr, qocalar... Türk qanına susayan ermənilər. Əsir düşmüş İsmayıl. Ona verilən sonsuz işğəncələr. Xəyanət, İsmayılın erməni Xorenə dəyişdirilməsi.

("Güneş")

Göründüyü kimi, E.Cəfərova mövzunu nəzəri cəhətdən mənimsənməklə kifayətlənmədi. Ayrı-ayrı şəkillər və filmlərə aid mətn tərtibi ilk növbədə dərk edilmiş biliyin təbii reallaşdırır, şagirdlərin rabitəli nitq inkişafına təkan verir, bunlarla bərabər fənlərarası əlaqəyə stimül yaradırdı; Azərbaycanın tarixi, incəsənəti, dahi şəxsiyyətləri, coğrafi biliklər yada salınır, sabahın qurucularının əsl vətənpərvər, geniş dünya görüşünə sahib şəxsiyyət kimi böyüməsinə kömək edir.

Açıq dərsin müzakirəsi zamanı müsbət məziyyətlərdən aşağıdakılar xüsusi olaraq qeyd edildi:

- a) Dərsin işgüzar şəraitdə keçməsi, bütün şagirdlərin fəallığı.
- b) Şagirdlərin nitqinə ciddi nəzarət.

c) Qazanılan biliyin yeni təlim metodları (interaktiv metod, əqli hücum, işgüzar səs-küy və s.) hesabına şüurlü dərk və həyata təbii. Dərsin ədəbiyyatla inteqrasiyası, fənlərarası əlaqədən ustalıqla bəhrələnmə.

ç) Müəllimin nitq mədəniyyətinin və şagirdlərin dinləyər bilmək qabiliyyətinin yüksəkliyi və s.

SİNTAKTİK ƏLAQƏLƏRİN ÖYRƏDİLMƏSİNƏ DAİR

İntizar NƏBİYEVA,
Suraxanı rayonundakı 104 sayılı orta məktəbin
ali dərəcəli müəllimi.

Azərbaycan dili dünyanın ən inkişaf etmiş və zəngin dillərindən biridir. Latın qrafikalı əlifbaya keçid, dilə dövlət tərəfindən xüsusi diqqət, xüsusilə Prezident Heydər Əliyevin "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərmanı, təhsil islahatının uğurlu addımları Azərbaycan dilinin daha da çiçəklənməsinə zəmin yaradır. Təbii ki, bu işdə biz müəllimlərin üzərinə daha böyük məsuliyyət düşür.

Lakin etiraf etmək lazımdır ki, şagirdlərimiz hələ də bəzi mövzular üzrə zəif bilik nümayiş etdirirlər. Belə mövzulardan biri də "Sintaktik əlaqələr" mövzudur. Belə ki, şagirdlərin bir çoxu **uzlaşma, idarə** və **yanışma** əlaqələrini dəqiq fərqləndirə bilmir. Bunu nəzərə alaraq orta məktəbdə, xüsusən saatın çoxluğu baxımından Azərbaycan dilinin seçmə fənn kimi tədris olunduğu sınıflarda bu cəhətə xüsusi fikir verilməlidir. Şübhəsiz ki, öncə şagird möhkəm nəzəri bilik əldə etməlidir. Məktəbli öyrənir ki, söz birləşmələri və cümlələrin qurulmasında iştirak edən sözlər arasında mənə əlaqələri olduğu kimi, sintaktik əlaqələr də mövcuddur. Əgər sözlər arasında sintaktik baxımdan əlaqə olmasa, cümlə də yarana bilməz. Bu izahatdan sonra məktəblilərə sintaktik əlaqələrin iki növü - tabelilik və tabelilik əlaqələri barədə məlumat verir, tabelilik əlaqələrinin üzərində dayanırıq. Artıq şagirdlər bilir ki, sözlərin qrammatik cəhətdən bir-biri ilə əlaqələnməsinə sintaktik əlaqə deyilir. Sintaktik əlaqənin tabelilik növünün özü də üç yerə ayrılır: uzlaşma, idarə və yanışma.

Uzlaşma əlaqəsi asılı sözün

əsas sözlə şəxsə və kəmiyyətə görə uyğunlaşmasına, uzlaşmasına deyilir. Uzlaşma əlaqəsinin işlənmə yeri barədə danışanda əvvəlcə mübtədə və xəbər xatırlanır, sonra nümunələrə müraciət edilir:

1. Pişvaza Aşıq **Ələskər**
Əlində sazla **yeriyir**.
(Aşıq Ələskər - yeriyir).
2. **Yetişiş bahar fəslə**
Yar Leyli dağından gəlir,
Sanki Fərhadın Şirini
Sürüdən, sağından **gəlir**.
(Yetişiş - bahar fəslə; Yar - gəlir; Fərhadın Şirini - gəlir)
3. Səhər-səhər **sığal** verir
Ayna **qabağa** Gülxanım,
Tay olmaz dağlarda lala
Gülgeç yanağa, Gülxanım.
(sığal verir - Gülxanım; tay olmaz - lala)

Nümunələrdən göründüyü kimi, uzlaşma əlaqəsinin mübtədə ilə xəbər arasındakı qrammatik göstəricisi, yəni morfoloji əlaməti şəxs şəkilçiləridir.

Mübtədə ilə xəbər arasındakı uzlaşma şəxsə görə heç vaxt pozulmur, lakin kəmiyyətə görə uzlaşma bəzən III şəxsin cəmində pozulur: "Məktəblilər gəldi - Məktəblilər gəldilər" nümunələrinin hər ikisi məqbuldur. I-də şəxsə görə uzlaşma gözlənilmiş, kəmiyyətə görə isə pozulmuşdur. İkinci nümunədə isə tam uzlaşma mövcuddur. Bundan başqa, mübtədə çansız əşya məfhumu bildirdikdə də kəmiyyətə görə uzlaşma pozulur:

1. Yarpaqlar - saraldı.
  2. Sellər, sular - daşdı.
  3. Buludlar - dağıldı.
  4. Dalgalar - sakitləşdi.
- Yalnız mübtədə ilə xəbər ara-

sında deyil, II və III növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında da uzlaşma əlaqəsinin mövcudluğu barədə şagirdlərə məlumat verilir. Bu vaxt I tərəf əsas, II tərəf isə asılı söz olur, qrammatik göstərici mənsubiyyət şəkilçiləridir:

1. Goranboy - **qartalı**;
2. Xanqərəvəndin - **sahəsi**;
3. Həcər nəninin - **övladı**;
4. Qulular - **tayfası**.

Bundan sonra məktəblilər praktik çalışmaları üzərində işləyir, mövzuya dair əldə etdikləri bilik, bacarıq və vərdisləri möhkəmləndirirlər:

1. A qızım, üzündən götür duvağı,
Qoy açıq görünsün ayın qa-bağı.
2. Bilirsən, Vidadi, sözün doğrusu,
Olmaq istəmirəm vicdan oğrusu.

(S. Vurğun)
3. **Mənim adım** kefli İskəndərdir;
Bə **sizin adınızı** nə qoyaq?

- (C.M.)
4. **"Mən sənin gülüşlərinə**
xatırladaraq Murov dağına baxdım"

(İ. Əfəndiyev)
Uzlaşma əlaqəsinin kəmiyyətə görə pozulması faktları üzərindəki iş də aşağıdakı nümunələr əsasında davam etdirilir:

1. **Atlar, öküzlər** kotana **güc verir**. (A. Səhhət)
2. Qarlı **dağlar - gəldi** düşdü araya,
Qalmışam qürbətə, ay ana, ana!
(A. Ələsgər)
3. **Ovsunçular** əllərinə marahlı...
(A. Ələsgər)

4. Orda yeri **şumlayacaq**
Dəmir **öküzlər, atlar**.
(C.Cabbarlı)
5. Gəl, gəl, yaxın otur, vafah qarım,
Səndə **yuva salmış** ilk **arzu-larım**.

6. Tükəzban! **Azaldı gəlib - gedənlər**.

(S.Vurğun)
7. **Qərənfillər qanadlanır...**

(X.Rza)
8. Milli **sazlar çalır** matəm, müsibət

(Ə. Cavad)
9. Düşmənin şahın gəlişi
Qanuni bayram oldu.
Bir çox dərdli **ürəkler**
Qanlı sevinclə **doldu**.

(Ə. Cavad)
Şagirdlərə izah edilir ki, **idarə əlaqəsinin** qrammatik göstəriciləri isə hal şəkilçiləridir. Yəni əsas sözün tələbinə görə asılı söz müəyyən hal şəkilçisi qəbul edir: "Vətənim sevirəm" nümunəsində "sevirəm" xəbərinin tələbinə görə "vətənim" təsirlik halın şəkilçisini qəbul etmişdir.

1. Bu beyti eşitdim Rəfiq **Zakadan**,
Gözüm **dən** sıçradı yaş damla-damla
Fikrim **də** canlandı bu ulu insan
Baş əydim **önündə** bir ehtiramla.

(X.Rza Ulutürk)
2. Azərbaycan, **çan** vermişik **adına**,
Canımızdır **adındakı can sənin**.
(X.Rza Ulutürk)

3. **Bizə qəhət olmaz** bir parça çörək,
Qorxma, **bəxtinə** də **söyləmə** qara.
Kaş ki **düşməyeydim** bu saraylara
Yanıldım, doğrusu, uyub aldandım,
Başqadır könlümdə mənim ilk andım...

(S. Vurğun)
Öyrətmə prosesində onu da qeyd edirik ki, idarə əlaqəsi II və III növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında da mövcuddur. Seçilmiş nümunələr vasitəsilə

verilmiş nəzəri məlumatı möhkəmləndirirəm:

1. Axtarsan da **yerin** yeddi **qatını**,
Her kəs köstərəcək öz isbatını.

(Ağ Aşıq)
2. Məcnun **Leyli xəyalında**
Kərəm **Əsli soracağında**,
Qurbaninin qəm bağında
Boynuburuq bənövşələr.

(Ağ Aşıq)
3. Aşıq Qaraman çəker,
Xalı qaraman çəker.
Yarın soyuq **üzündən**
Dağda qar aman çəker
(Sarı Aşıq)

Növbəti məşğələmizdə sintaktik əlaqənin üçüncüsünü - **yanlaşma-nı** öyrətməyə başlayırıq. Əvvəlcə izah edirəm ki, yanaşma əlaqəsi sözlərin hal və şəxs şəkilçilərinin köməyi olmadan mənaca bir-birinə bağlanmasıdır: **dərin - mənə, şirin - söz, ağıllı - fikir, dahi - şair...**
Yanaşma əlaqəsinin heç bir qrammatik göstəricisi - şəkilçisi yoxdur. Yanaşma əlaqəsində əvvəlcə tabe söz, sonra isə tabe edici söz gəlir: **yaxşı - müəllim, gözəl - ana, qayğıkeş - ata** və s.

Yanaşma əlaqəsi daha çox I növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında, zərflə fel arasında və s. özünü göstərir. Məsələn: azad - diyar, qəmli - səs, "Səsli - qız", "Dəli - Kür" yaşıl - yamac, sərin - bulaq, yaxşı - bilmək, güle-güle - danışmaq, xeyli - düşünmək, bir təhər - dolanmaq, sürətlə - qaçmaq...

Bədii əsərlərdən nümunələr verməklə şagirdlərə fikrimizi daha aydın çatdırmağa səy edirik:

1. Könül, **bərk ayaqda** giley-lənə gəl,

Mənə **bu həyatın** yoxuşunda-dır.

Ən **parlaq incilər dərin dəryada**,

Ətirli çiçəklər dağ başında-dır.

(X.Rza Ulutürk)

2. Fəlakətli dolu illərin olub,
Nəsimi yolunda cismən soyulub,
Neçə şəhid gedib, gözlər oyulub,
Damarda **dövr edən qanımsan**,
Vətən,
Hissimsən, duyğumsan, canımsan,
Vətən!

(A. Həsənoğlu)
3. Bir bizə sarı gəl, ay mələk-zada,
Sənə qurban olsun **bu fələkzadada**,

Gözucu baxmaram dövlət-zada,
Elə **bol xəzinəm**, varımsan mənim!...

Bundan sonra şagirdlər bədii əsərlərdən yanaşma əlaqəsinə dair nümunələr seçir, dərstdə bu nümunələri birlikdə müzakirə etməyə başlayırıq:

1. Bir **yaralı quş** idim,
Dam üstə qonmuş idim...
(folklor)

2. **Sərin ayaz**
Xoş gecə, sərin ayaz.
Dosta **gələn qezanı**
Düşmənin sərinə yaz
(folklor)

3. İnsandan məhəbbət gözlemə, dostum,
Çünki yox dünyada **vəfalı insan**.

(Əssar Təbrizi)

4. Məsnevidə o, **misilsiz incəliklər** yaratdı,
O ustadın məharəti məsnəvini ucaltdı.

(Əssar Təbrizi)

4. Gözlə **bu gözəl şerləri**,
Vahid, itirmə,
Səndən **gələcək nəslə gözəl bir əsər** istər.

(Ə. Vahid),

Beləliklə, şagirdlər sintaktik əlaqənin hər üç növü üzərində kifayət qədər nəzəri bilik və təcürbi verdiş əldə edirlər.

MƏKTUBLAR, RƏYLƏR, MÜLAHİZƏLƏR

Redaksiyamıza tədris ocaqlarında çalışan müəllimlərdən və digər təhsil işçilərindən çoxlu məktublarda daxil olur. Təhsil islahatı proqramı ilə əlaqədar olaraq həyata keçirilən tədbirlərdən söz açan bu məktublarda oxuduqca, nəzərdən keçirdikcə hiss edirsən ki, müstəqil Azərbaycanın təhsil konsepsiyası hər yerdə razılıq hissi ilə qarşılanır, iqtisadi durumun bir o qədər urəkaçan olmamasına baxmayaraq məktəbin maddi-texniki bazası möhkəmlənir, müəllimlər bütün qüvvə və bacarıqlarını gənc nəslin təlim-tərbiyəsinə həsr edirlər.

Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimləri redaksiyaya göndərdikləri məktublarda tədrisin müxtəlif məsələlərindən bəhs edir, arzu, rəy və təkliflərini bildirir, təlimin məzmunundan tutmuş, dərslərlərin təkmilləşdirilməsindən, maddi bazadan tutmuş, müəllim əməyinin qiymətləndirilməsindən, bir sözlə, bu gün cəmiyyətimizin sifarişçisi olduğu bütün məsələlərdən xüsusi şəvq və həvəslə danışırlar. Bu məqalələrin böyük əksəriyyəti jurnalımızın əməkdaşları tərəfindən diqqətlə nəzərdən keçirilib, çapa hazırlanır, oxucularımızın ixtiyarına verilir. Jurnalın həcmi və dövriliyi imkan vermədiyindən redaksiyamıza daxil olan məktub və məqalələrin hamısını dərc edə bilmirik və güman edirik ki, bunlarda müəllim-oxucularımız üçün diqqəti çəkən mülahizələr, səmərəli fikirlər yox

deyildir.

Məktub və məqalələrdə irəli sürülən bəzi fikir və mülahizələrlə sizi tanış edirik. **Samux rayonundakı Çobanabdallı kənd orta məktəbinin müəllimi Fikrət BUDAQOV** "Fəllərin çoxmənalılığını tədris edərkən M.Füzuli qəzəllərindən necə istifadə etməli" adlı məqaləsində yazır ki, son illərdə Azərbaycan dili proqramı xeyli təkmilləşmiş, buradan lazımsız materiallar çıxarılarq, yeniləri ilə əvəz edilmişdir. Azərbaycan dilinin qrammatikasının, yəni nitq hissələrinin ən geniş yayılmış çoxşaxəli mövzularından biri də fel bəhsidir. Fel bəhsə VI sinfin birinci rübünün əvvəlindən üçüncü rübün ilk həftələrində tədris olunur. Göründüyü kimi bu bəhsin öyrənilməsinə proqramda xeyli vaxt ayrılır ki, bunun da əsas səbəbi dilimizdə felin geniş yer tutmasından irəli gəlir. Müəllif daha sonra yazır ki, Füzulini keçərkən qəzəllərin dilində işlənən bəzi fəllər haqqında şagirdlərə məlumat verirəm. Deyirəm: Füzulinin dilində təsadüf etdiyimiz "önmək" və ya "önmək" fəli müasir dilimizdə işlənmir. Diqqət yetirin, Füzuli deyir:

Mərhəm qoyub önmə, si-nəmdə qanlı dağı...

Sağlamlıq mənası verən bu felin get-gedə mənə çalarlığı daralmış və bu gün tamamilə arxaikləşmişdir.

Məqalədə daha sonra göstərilir ki, müəllim Füzulini keçərkən fel bəhsinə müraciət etməli, bəzi

məqamları şagirdlərə başa salmalıdır. Məsələn:

Çəkmə damən naz edib üftadələrdən vəhm qıl
Qayğı çəkmək nə üçün cam ilə aləm doludur.

Göründüyü kimi müasir Azərbaycan dilində çoxmənalı fel kimi işlənen "çəkmək" feli Füzuli dilində də çoxmənalılığını saxlamışdır. Müəllif Füzuli qezəllərindən getirdiyi digər nümunələrdə də belə bir ideyanı vurğulayır ki, böyük şair öz fikrini daha dəqiq ifadə etmək, sözün təsir gücünü artırmaq üçün fellərin müxtəlif mənə çalarlarından məharətlə istifadə etmişdir.

Müstəqil Azərbaycan Universitetinin dosenti, pedaqoji elmlər namizədi Sahib QOCAYEV ədəbiyyat tədrisi prosesində texniki-təlim vasitələrinə aid dəyərli tədqiqat əsərlərinin, kitab və məqalələrin müəllifidir, müəllimlərimiz onu istedadlı metodist kimi tanıyırlar. S. Qocayevin redaksiyamıza göndərdiyi "C.Cabbarlı əsərlərinin tədrisində ekran vasitələrindən istifadə" adlı məqaləsi diqqəti çəkir. Məqalədə oxuyuruq: Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafında C.Cabbarlıın xidmətləri danılmazdır. O, bünövrəsi M.F. Axundov tərəfindən qoyulan Azərbaycan dramaturgiyasını inkişaf etdirərək, yeni zirvəyə qaldırılmış, burada özünə layiqli yer tutmuşdur. Orta məktəb proqramında dramaturqun yaradıcılığına geniş yer verilib. Əlbəttə, proqramda ayrılan saatlarda böyük dramaturqun həyat və yaradıcılığını şagirdlərə ətraflı şəkildə mənimsətmək mümkün deyildir. Buna görə də sinifdaxaric oxunun imkanlarından da geniş istifadə edilməlidir. C.Cabbarlı yaradıcılığının

ilk dövrlərində yazılan və bu gün də əhəmiyyətini itirməyən "Solğun çiçəklər" pyesi üzərində işə xüsusi önəm verilməli, şagirdlərə humanizm, insanpərvərlik duyğuları aşılanmalıdır. Müəllim ilk öncə xatırlatmalıdır ki, "Solğun çiçəklər" pyesini yazanda C.Cabbarlıın heç 18 yaş tamam olmamışdı. Pyes ilk dəfə 1944-cü ildə "Vətən uğrunda" jurnalının 7-8-ci nömrələrində çap olunmuşdur. Nəşr edilən mətn Azərbaycan Elmlər Akademiyası Respublika Əlyazmaları İnstitutunda saxlanan əlyazma nüsxəsindən götürülmüşdür. Azərbaycan Milli Dövlət Dram Teatrında neçə illərdən bəri müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulan "Solğun çiçəklər" pyesi teatr tərəfindən C.Cabbarlıın iki pyesi əsasında düzəldilmişdir: "Vəfalı Səriyyə" və "Solğun çiçəklər". "Solğun çiçəklər" tam şəkildə, "Vəfalı Səriyyə"dən isə bəzi səhnə və epizodlar götürülmüşdür.

Sinifdaxaric oxu prosesində müəllim öncə şagirdlərin diqqətini pyesin ideya və məzmununa cəlb etməli, surətlərin daxili aləmini, bədii xüsusiyyətlərini göz önündə canlandırmalıdır. Pyesdə göstərilir ki, insanlıq simasını itirmiş Gülnisə mal-dövlət üçün öz ərinin öldürür və onun sərvətini ələ keçirməkdən ötrü müxtəlif qeyri-insani tədbirlərə əl atır: ərinin var-dövləti Saraya, yəni ögey qızına qalmasını deyər, onu vəərəmlədir yorğan-döşəyə salır, öz qızı Pərinin Saranın nişanlısı Bəhramı ərə verib xoşbəxt etmək istəyir. Var-dövlət Bəhramı da yoldan çıxarır...

Müəllim əsərin məzmununu şagirdlərə mənimsətmək üçün pyesi şagirdlər arasında bölgü apararaq oxutdurur. Əsərin məzmununu

tam mənimsətmək üçün mümkün olan əyani və texniki vasitə və vasitələrdən istifadə olunmalıdır. Bütün deyilənlər plan əsasında həyata keçirilməlidir; televiziya verilişləri izlənilməlidir; pyesin verilişi zamanı şagirdlər televizor qarşısında əyləşib hadisələrə planlı şəkildə baxıb, müəyyən qeydlər də apara bilərlər.

Aparılan eksperiment və müşahidələr zamanı aşkar edilmişdir ki, ekran vasitələri təlim prosesində şagirdlərin diqqətini həm ixtiyari, həm də qeyri-ixtiyari şəkildə cəlb etməklə bərabər, diqqətin həcmi, paylanması, davamlılığını da xeyli artırır, təəddüdün, yayınmanın qarşısını alır.

Müəllif fikrini belə yekunlaşdırır: "Ədəbiyyat dərslərində səsli ekran vasitələrindən istifadə edildikdə şagirdlər ədəbi qəhrəmanların sözlə təsvir oluna bilməyən xarakter xüsusiyyətlərini vizual müşahidə yolu ilə qavraya bilərlər. Ekran vasitələri, xüsusilə səsli dinamik ekran vasitələri cismin məkan xüsusiyyətlərini, yəni böyüklüyünü, formasını, məsafənin fəzadakı vəziyyətini qavramaqda mühüm rola malikdir".

Babək rayon təhsil şöbəsinin əməkdaşı Murtuz HÜSEYNZADƏNİN redaksiyamıza göndərdiyi məktubda irəli sürülən fikirlərin aktuallığı diqqəti cəlb etdiyindən onun əsas məqamları ilə sizi tanış edirik:

Hörmətli redaksiya! Jurnalınızın keçən ilki son sayı qarşımdadır. Oxuyub götürdüyüm bəzi qeydlərimi Sizin müzakirəniyə göndərməyi zəruri hesab edirəm.

Jurnalda "Dilimiz - qeyrətimiz" rubrikası altında verilmiş "Ana dilinin keşiyində" məqaləsi-

nin tənqidi iradları hamımızın ürəyincədir. Həmin yazıda, xüsusilə Ə.İskəndərovun, A.Cahangirovun, V. Əliyevin iradları təqdirləyicidir. Biz hamımız həmin məclisdə qeyd olunan irad və təkliflərin həllinin öz əksini tezliklə tapmasının həsrətinəyik. "Tezliklə" sözünü ona görə vurğulayıram ki, kökü uzaq keçmişdən başlanan dilimizə biganəliyin indiki vəziyyəti dözülməzdir.

Keçən əsrin əvvəllərində "Molla Nəsrəddin" jurnalında çap olunmuş bir karikatüranın təsvirində göstərilir ki, rus, fars, ingilis, türk nümayəndələrinin hərəsi bir yekə dil tutub, onu zorla bir nəfər Azərbaycan kəndlisinin ağızına dürtmək istəyirlər. Zavallı kəndli zarıyaraq deyir:

- Ay ağalar, mənim anadan gəlmə ağızında öz dilim var. O dillər mənim nəyimə lazımdır axı?...

Dilimizin təəssübkeşlərindən biri kimi arzum budur ki, "Ana dilinin keşiyində" ifadəsi jurnalımızın bütün nömrələrində rubrika kimi davam etdirilsin və həmin rubrikanın tələbinə uyğun yazılar müzakirəyə çıxarılsın, müsbət fikirlərin həlli yolları araşdırılsın, təbii və nəticəsi oxuculara bildirilsin.

Açığını deyim ki, dilimizin yad ünsürlərdən təmizlənməsində, qorunub saxlanmasıda hörmətli Prezidentimiz Heydər Əliyevin əməli fəaliyyəti qədr dəyərli bir elmi mənbə görmürəm. Bu mənbə əsasında elm, təhsil ocaqlarımızda müəyyən bazalar yaradılmış olsa belə, bunların bəhrəsini leksikonumuzun dəqiqləşdirilməsində, nitq mədəniyyətimizin inkişafında görə bilmirik. Hamımız yaxşı bilir ki, dilimizin yaranmasının, parçalanmasının ayrı-ayrı səbəbləri var.

Həmin səbəblərdən biri dilimizin sahibsizliyi yox, çoxsahibliyi, yəni dilçi alimlərimizin bir araya gələ bilməməsidir. Ona görə də dilimiz vahid mərkəzdən idarə olunmalıdır. Həmin mərkəzin təsdiq edib leksik fondumuza qəbul etmədiyi nitq vahidlərinə mətbuatda, başqa yazılı mətnlərdə yer verilməməlidir".

Müəllif bəzi məqalələrə öz iradlarını da bildirir və axırda gileylənir ki, rayonumuzun mətbuat yayımı idarələrində jurnalın illik abunə haqqı heç bir əsas olmadan artırılıb. Abunəçilərdən illik 20 min manat əvəzinə 44880 manat alırlar. **Naxçıvan şəhərindən İslam ƏLİYEV** də öz məktubunda abunə haqqının göstəriləndən xeyli artıq alındığını bildirir. Güman edirik ki, Naxçıvan MR-in əlaqədar təşkilatları məsələni öz yoluna qoyacaqlar.

Bakının **Xətai rayonundakı 245 sayılı məktəbin müəllimi Ləman MİRZƏYEVANIN** "Azərbaycan dili dərslərində fəndaxili əlaqə prinsipi ilə bağlı fikirlərə bir nəzər" adlı məqaləsini oxuyanda hiss edirsiniz ki, müəllif problemlə bağlı tədqiqat aparır, eksperimentlərin nəticələrinə nəzəri baxışdan yanaşır, pedaqoji mətbuatda bu barədə söylənən fikir və mülahizələrə öz münasibətini bildirməklə təhsil islahatında uğur qazanmaq üçün fəndaxili əlaqələrin əhəmiyyətini önə çəkir. L.Mirzəyevanın məqaləsindən fraqmentlər:

"Uzun müddət müxtəlif metodistlər tərəfindən fəndaxili əlaqələrin yolları axtarılmış və bu, Azərbaycan dili təliminin təməli qoyulan orta məktəblərdə müəllimlər tərəfindən tətbiq edilmişdir.

Metodik ədəbiyyata müraciət edərkən Professor B.Əhmədov sintaksisin tədrisi prosesində şagirdlərin ədəbi tələffüz vərdişlərinin inkişaf etdirilməsini əsas tutaraq göstərir ki, sintaktik mövzulara aid təlim materiallarını izah etmək məqsədilə söylənilən cümlələrdə **ailə, Nailə, ərizə, məişət, müəllim, təqaüd, müayinə, Bolqarıstan kolxozu, alimlər evi, ağsaqqallar şurası** kimi söz və söz birləşmələrindən istifadə olunur. Burada **d, o, q** səsləri əvəzinə **t, a, g** səslərinin ifadə edilməsi, alim sözündə **a** səsinin uzun, Bolqarıstan sözündə **ı** səsinin qısa tələffüzü, "ayılə", "Nayilə", "tə-qayüd", "məyişət", "ərzə", "malicə" kimi deyilməsi əvvəlki bilikləri təkrarən yada salmalıdır.

Müəllim izah etməlidir ki, şagirdlər diqqətli olsunlar; tələffüzünə aldanıb səhv yazmasınlar və ya yazılışına aldanıb səhv tələffüz etməsinlər".

Tədqiqatçı-müəllim fəndaxili əlaqələrə toxunan müəllimlərin (N. Əhmədov, M.Əzimova, Ç.Əliyeva, N.Nuriyev, S.Vəliyeva) fikirlərini ümumiləşdirir, nəticələrə öz münasibətini bildirir, araşdırmalar apararaq yekunda belə yazır: "Müəllim fəndaxili əlaqədən diqqətlə istifadə etməyi bacarsa, öyrətdiyi biliklər də bir o qədər möhkəm olar. Fəndaxili əlaqə zərurətdən doğur. Müəllim bir mövzunu izah edərkən istər-istəməz onu başqa mövzularla da əlaqələndirir".

M.F.AXUNDOVUN PYESLƏRİNDƏ REMARKALAR

Yusif SEYİDOV,
professor, əməkdar elm xadimi.

Məlum olduğu kimi, M.F.Axundov Azərbaycan dramaturgiyasının banisidir. O eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatında dram əsərlərinə məxsus remarkanın da əsasını qoyub, remarka üslubunu yaradıb. M.F. Axundovdan sonra çoxlu görkəmli dramaturqlar yetişib, onlarca pyeslər yazılıb. Bütün ümumi cəhətləri ilə bir sırada, hər bir dramaturqun (hətta hər bir dram əsərinin) remarkalarında da özünə məxsus xüsusiyyətlər var. Bu cəhətdən M.F.Axundovun pyesləri də istisna təşkil etmir. Bu pyeslərin remarkaları bir sıra cəhətdən tədqiqə və təhlilə layiqdir.

Əvvəlcə bir neçə kəlmə dramaturqun pyeslərinin xarici remarkalarının "Əfradi-əhli məcalis" hissələri haqqında. Bu hissələrdə cəm şəkildə deyilən surətlərdən başqa, 98 ədəbi obrazın adı var. Cəm formada deyilənlər belədir: "Tərəkmələr və kəzaklar", "vəzirin bir neçə başqa fərəşləri və bir neçə böylər", "Xanın bir neçə başqa fərəşləri", "bir neçə ərizəçilər".

Surətlərin əksəriyyəti öz şəxsi adları ilə verilmişdir: bir neçəsinin isə adı yerinə vəzifəsi yazılmışdır: Divanbəyi, Koxa, Lənkəran xanı, Murov, Naçalnik, Yasovul, murovun və naçalnikin əmələsi, həkimi-şər, Şahzadənin fərəşbaşısı.

Bir neçəsindən başqa, xüsusi adların hamısının qarşısında onların kimliyi haqqında məlumatlar var. Bu məlumatlar bəzən qısa, bir-iki sözdən ibarətdir, bəzən genişdir. Məsələn:

Bayram - cavan oğlan.
Matvey - kazak.

Kərim - yasovul.
Nisə xanım - Şölə xanımın bacısı ki, vəzirin evində olur.

Teymur ağa - xanın qardaşı oğlu ki, Nisə xanımın aşığıdır.

İzahatların dil baxımından formaları da, məzmunları da müxtəlifdir. Formal leksik-qrammatik cəhətdən onları belə fərqləndirmək olar.

Bir sözdən ibarət olanlar: Hacı Qara - sövdəgər, Xudaverdi - müəzzin, Ağa Həsən - tacir.

İki ayrı-ayrı sözlərdən ibarət olanlar: Molla İbrahimxəlil - kimyaqər, göldəkli; Ağa Kərim - miyançı, dellalbaş.

Söz birləşmələrindən ibarət olanlar.

a) İki sözlü söz birləşmələri: Bayram - cavan oğlan, Tarverdi - onun oğlu, Mkrıç və Arakel - Tuğ əkinçiləri.

b) Çox sözlü söz birləşmələri: Sona xanım - Heydər bəyin adaxlısı, Teyyibə xanım - Sona xanımın anası. Zeynəb - Hacı Qafurun mütəsicəsilə olan arvadı.

Eyni halda həm söz birləşmələrindən, həm də ayrı-ayrı sözlərdən ibarət olanlar: Səkinə xanım - Mərhum Hacı Qafurun bacısı, on səkkiz yaşında, qız; Dərviş Abbas - onun nökrə, iranlı.

Cümlələrdən ibarət olanlar. Üç belə cümlə işlənmişdir. Cümlələrin üçü də "Sərgüzeşt-i vəzir-i xani-Lənkəran" pyesində işlənmişdir.

Nisə xanım - Şölə xanımın bacısı ki, qızıdır, vəzirin evində olur.
Teymur ağa - Xanın qardaşı oğlu ki, Nisə xanıma aşığıdır.

Göründüyü kimi, cümlələrin üçü də eyni tiplidir. Bu, xüsusi

üşlubdur.

Ümumən Azərbaycan dramaturgiyasında olduğu kimi, M.F. Axundovun pyeslərində də izahatlar xüsusi adlardan sonra verilir, yeni əvvəlcə personajın xüsusi adı, sonra onun kimliyi göstərilir. Yuxarıda verdiyimiz misallar da belədir. Məsələn, tutaq ki, "Sərgüzeşti-vəzir-xani-Lənkəran" pyesində obrazların siyahısında Heydər adı verilir, sonra onun kimliyi konkretləşdirilərək qarşısında yazılır: vəzirin fərəşi. Başqaları da belə. Lakin M.F. Axundovun pyeslərində bunun tərsini də görmək olur. Elə bil ki, surətin kimliyini göstərən qeydlər əvvəlcə verilir, sonra şəxsi adlar çəkilir. Belə forma "Mürəfiə vəkəllərinin hekayəti" pyesində özünü göstərir:

Dörd nəfər sərbaz - Bədəl və Qəhrəman və Qəffaf və Nəzər adlı. Haşiyənişinani-məhkəməyi-mürəfiə-Ağa Rəhim və Ağa Cabbar və Ağa Başır və Ağa Səttar adlı.

Şahzadənin fərəşi - Nəsir.

Hakimi-şərin nökrəi - Əsəd.

M.F. Axundovun pyeslərindəki obrazların tanındılmasının mənə cəhətləri də maraqlı və rəngarəngdir. Həm də izahat mətnlərinin çoxu qarışıqdır və onları qruplaşdırmaq çətindir. Hər halda müəyyən qədər diferensasiya aparmaq olur.

a) Tutduğu vəzifəsinə görə: Matvey-kazak, Kərim-yasovul, Səlim bəy - xanın eşik ağası, Qədir bəy - onun naibi.

v) Peşəsinə görə: Hacı Saleh - tacir, Kərim - vəzirin mehtəri, Hacı Qara - sövdəgər.

c) Mənsub olduğu yerə görə: Şeyx Salah - xaçmazlı.

ç) Başqa əlamətləri ilə yanaşı, mənsub olduğu yerə görə. "Hekayəti - Molla İbrahimxəlil kimiyagər" pyesində personajların hamısının mənsub olduğu yerlər də göstərilir. Bunlardan birinin başqa əlamətləri göstərilməyib, yalnız yeri göstərilir. Onu əvvəlki maddədə qeyd etdik. Qalanlarının isə həm yerləri, həm də başqa əlamətləri qeyd edilirdir.

Molla İbrahimxəlil - kimiyagər, gəldəkli.

Molla Həmid - onun şagirdi, samuxlu.

Dərviş Abbas - onun nökrəi, iranlı.

Hacı Kərim - zərgər, nuxulu.

Molla Salman - mərhum Molla Cəlil alimin oğlu, nuxulu, mərtub və qəviheykəl.

Məşədi Cabbar - tacir, nuxulu.

Səfər bəy - mülkədar, nuxulu.

Hacı Nuru - şair, nuxulu.

Hekayəti - Müsyö Jordan həkim-nəbatat və dərviş Məstəli şah Caduküni-məşhur" pyesində dörd surətin yeri göstərilmişdir:

Müsyö Jordan - həkim-nəbatat, parijli, qırx yaşında.

Hətəmxan ağa - Təklə-Muğanlı obasının bəyi, qarabağlı, altmış beş yaşında.

Dərviş Məstəli şah - Cadugüni - məşhur, iranlı, əlli yaşında.

Qulaməli - onun şeyirdi, iranlı, otuz yaşında.

Buradakı misallarda surətlərin yaşları da göstərilmişdir. Maraqlıdır, "Kimiyagər"də surətlərin hamısının yeri göstərilir, lakin heç birinin yaşı göstərilmişdir, "Müsyö Jordan"da isə qeyd etdiyimiz kimi, yalnız dörd surətin yeri göstərilir, həmin surətlər də daxil olmaqla, surətlərin hamısının yaşı qeyd edilir. Həmin cümlələri təkrar etmədən, o birilərini nəzərə çatdırmaq istəyirik:

Şərəfnisə xanım - onun böyük qızı, on altı yaşında.

Gülçöhrə - onun kiçik qızı, doqquz yaşında.

Şəhrəbanı xanım - onun arvadı, qırx beş yaşında.

Şahbaz bəy - onun qardaşı oğlu, böyük qızının nişanlısı, iyirmi iki yaşında.

Xanpəri - Şərəfnisə xanımın dayəsi, qırx yaşında.

d) Qohumluq əlaqələrinə görə. Burada əvvəlcə bir obrazın adı verilir, başqalarının izahı ona münasibətdə göstərilir. Məsələn, "Hekayəti-xırs-quldurbasan" pyesində Məşədi Qurban surət adı kimi verilir, onun kim olduğu qeyd edilmir, ondan sonra iki surət belə təqdim olunur:

Tarverdi - onun oğlu.

Pərzad - onun qardaşı qızı.

Sonra bir surət Pərzadla əlaqədar izahlanır: Sona - Pərzadın qayınanası. Yaxud, Namaz adında surət verilir, sonra yazılır:

Zalxa - onun arvadı. Başqa pyeslərin remarkalarında da belə təqdimatlar var.

"Pyeslərin remarkaları" adı altında bir qayda olaraq, pərdə və şəkillərin əvvəllərində səhnələrin təsvirini, hadisələrin baş verdiyi yerləri, onların zamanını, ümumi vəziyyəti və sairəni göstərən hissələr, izahatlar nəzərdə tutulur. Bu cəhətdən M.F. Axundovun pyeslərinin remarkaları xüsusi ilə diqqəti cəlb edir. Əvvəla, deyək ki, bu remarkaların bir qismi həcmi və məzmunu ilə kiçik hekayə təsiri bağışlayır. Məsələn, onun "Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimiyagər" pyesinin "İkimci məclis"i aşağıdakı remarka ilə başlanır:

"İkimci məclis Xaçmaz dağında vaqə olur. Dağın damənəsində bir müsəttəh və rəngarəng gül, giyah ilə müəyyən çəməndə iki çadır qurulubdur. Əlli qədəm bir-birindən aralı çadırların aşağı tərəfində ağacdən bir çardağ tikilib, içində böyük misgər kürəsi və kürəyə münasib bir köruk nəsb olub. Kürənin çevrəsində ənbar ilə əzilmiş mis paraları tökülüb, guya tezliklə əriyib gülmüş olasıdır. Çadırın birisinin yanında genə ağacdən bir balaca çardağ qurulubdur.

Çəmənin üst tərəfi getdikcə uca, qarlı dağlara müttəsil olur və qabağında bir dərə var, içindən bir balaca çay axır. Dərənin hər iki tərəfində bitmiş yüzillik palıd və fisdıq ağaclarının budaqları ahestə əsən nəsimdən hərəkətdədir. Ənva və əq-sam quşlar ağacların bir budağından o biri budağına qalxıb, qonub mövzun nəğməti ilə dərəyə gülgülə salırlar. Çəmənin müqabilində bir bulaq suyu qayadan ahestə və həzin səs ilə axıb dərəyə tökülür və axdıqca qəpəratı ətrafa səpələnir. Çəmənin gündoğan tərəfi göz işləməyən səhradır. Dərəyə getdikcə çadırların birində sakindir Molla İbrahimxəlil kimiyagər, birində Molla Həmid, onun şagirdi. Balaca çardağda olur dərviş Abbas, onun xidmət-

karı, öz alət və əsbabı ilə.

Sübhədən iki saat keçmişdi. Günün şüası dərədən təcridlə müstəsaid olan dumanın üstündə bərq vururdu. Bu halda Molla İbrahimxəlil kimiyagər öz çadırından çıxıb, şagirdi Molla Həmidin çadırı tərəfinə üz qoyub Molla Həmidə çağırır. Molla Həmid çadırdan çıxıb qabağına gəlir, ədəbli durur. Molla İbrahimxəlil başlayır ona deməyə".

Bu remarka həcminə görə, Azərbaycan dramaturgiyasında, eləcə də M.F. Axundov dramaturgiyasında yeganə remarkadır. Azərbaycan dramaturgiyasında bu həcmdə və bundan iri həcmdə remarka yoxdur. (Təkcə S. Vurğunun "İnsan" pyesinin birinci səhnəsinin təsvirini verən remarkanı ona bərabər tutmaq olar. Lakin remarka dediyimiz həmin hissədə müəllif səhnənin təsvirini verən remarkanı saxlayır və mötərizədə əlavə cümlələr vasitəsi ilə remarka haqqında fikirlərini deyir). Lakin həcmcə buna yaxın remarkalar var. Belələri az olduğuna görə onları oxucuların diqqətinə çatdırmaq lazım bilirik.

"Hekayəti-Müsyö Jordan həkim-nəbatat və dərviş Məstəli şah Caduküni-məşhur" pyesinin ikimci məclisinin remarkası belədir:

"İkimci məclis haman gündə əvvəlincisi damda vaqə olur. Dam kili, gəbə ilə pakizə fərş olub, bir tərəfdə un çuvalları düzülüb, bir tərəfdə yağ döriləri, yum məfləşləri qoyulubdur. Hətəmxan ağa oturub damın yuxarısında fərş üstə. Arvadı Şəhrəbanu xanım örinin sağ böyründə, çənəsin yaşmayıb, ağ örpək başında, həllacı, samit əyləşibdir. Hətəmxan ağanın müqabilində qardaşı oğlu Şahbaz bəy oturub, xəncərinin dəstəsinə söykənmiş, müntəzirdir görsün ki, əmisi nə danışacaq. Yun məftəşlərin birisinin üstünə bir xalça salınıb, Şahbaz bəyin sol tərəfində qoyulub, üstündə Müsyö Jordan fi-rəngi libasında, qıçın qıçı üstə aşırb, başı açıq, əlində barmaq uzunluğunda və yoğunluğunda bükülmüş və lülələnməmiş tənəkə yarpaqlarını yandırb çəkir. Hətəmxan ağanın böyük qızı Şərəfnisə xanım bulardan əvvəl

xəlvətə gəlib, yük qabağında asılan kilim gərdəyin dalısına girib pusur ki, görsün nə danışacaqlar. Bu halda Hatəm xan ağa üçün Müsyö Jordana tubub xitab edir".

Göründüyü kimi, hər iki remarka sadəcə təsvir səciyyəsi daşır; bunlarda hadisələr haqqında ardıcıl məlumatlar var, hərəkət var, canlı obrazlar və onların fəaliyyətləri var. Daha bir remarka öz-özlüyündə iri həcmli, yuxarıda verdiyimiz remarkalara nisbətə isə müəyyən qədər kiçik remarka. Bu remarka "Hekayəti Molla İbrahimxəlil kimyəgər" pyesinin ilk məclisinin başlanğıcında verilibdir.

"Əvvəlinci məclis Nuxu şəhərində Hacı Kərim zərgərin evində vəqə olur. Min iki yüz qırx səkkizinci ildə, baharın orta ayında, Hacı Kərim zərgər, xacmazlı Şeyx Salahın Nuxuya varid olduğu səbəbindən öz evinə dəvət edibdir: aşnaları Ağa Zaman Həkimini və Molla Salman və Məşədi Cabbar taciri və Səfər bəy mülkədan və həm Şeyx Salah xacmazlımı. Ancaq Hacı Nuru şair ittifaqən çağırılmamış gəlibdir. Tamam əhli-məclis öz adətli libaslarında öyləşiblər. Şeyx Salahdan başqa ki, müəmməmdir, əlində uzun təsbeh çevirir. Ev sahibi Hacı Kərim zərgər əhli-məclisə mütənəccəh olub mətəlbə başlayır".

Daha bir çoxsözlü remarka. "Sərgüzeşti-vəzir-i-xani-Lənkəran" pyesinin üçüncü pərdəsi belə bir remarka ilə başlanır:

"Üçüncü məclis Lənkəran xanının divanxanasında, dərya kənarında vəqə olur. Xan taların sədrində, taxt üstündə oturubdur; hüsurunda durubdur Səlim bəy, eşik ağası, əlində çomaq və hər iki tərəfdən Lənkəran bəylərindən neçələri səf çəkiblər, qapının ağzında fərraşbaşı Səməd bəy və pişxidmətbəşi Əziz ağa və bir-iki cavan pişxidmət qaimdir və taların altında ərizəçilər, yanlarında naibi-eşik ağası Qədir bəy müntəzirdilər. Fərraşlar da taların aşağısında, qapının dalısında oturublar".

Bu remarkalar ayrılıqda götürüləndə, aid olduğu pyesin mətnini nəzərə almayanda elə bilərəm

ki, bir tablonun təsviridir, kiçik və bitmiş hekayəciklərdir. Əlbəttə ki, M.F. Axundovun pyeslərinin pərdə və şəkli remarkalarının heç də hamısı belə çoxsözlü deyil. "Mürafie vəkillərinin hekayəti" pyesinin ikinci pərdəsinin başlanğıc remarkası bir cümlədən ibarətdir: "İkinci məclis vəqə olur Ağa Mərdan Halvaçı oğlunun evində". Bu, M.F. Axundov dramaturgiyasında ən kiçik xarici remarkadır. Qalanları iki cümlədən beş cümləyə qədər olan xarici remarkalardır.

İki cümlədən ibarət olanlar:

"İkinci məclis Şölə xanımın otağında vəqə olur. Teymur ağa və Nisə xanım qabaq-qabağa ayaq üstə danışirlər".

"Dördüncü məclis Şölə xanımın otağında vəqə olur. Şölə xanım və Nisə xanım nigaranlıqda oturublar".

"Üçüncü məclis vəqə olur Şəmsəddin mahalında obada alaçıqın içində. Tarverdi başı bağlı və Koxa və Məşədi Qurban və Nəcəf və Namaz və başqa tərəkmələr oturublar".

Üç cümlədən ibarət:

"İkinci məclis Ağcabədi kəndində vəqə olur. Bazarın bir küncündə tikilmiş dükanın içində qədəkdən, bezdən, şilədən, alçaq çitlərdən tökülübdür. Hacı Qara yarımarşın əlində biki oturubdur".

"Üçüncü məclis yenə həmin Molla İbrahimxəlilin çadırında vəqə olur. Molla İbrahimxəlil sabah vaxtı səccar üstündə başında əmmamə, əlində uzun təsbeh dizi üstə oturub övrad oxumağa məşğuldur. Molla Həmid onun şagirdi əl bağlayıb qabağında durubdur".

Dörd cümlədən ibarət:

"Beşinci məclis vəqə olur obada. Heydər bəy alaçıqın içində oturubdur bu gün toy edib getirdiyi gəlini ilə. Çöldə zurma-qaval çalır. Cahil uşaqlar oynuyub söz oxuyurlar".

Beş cümlədən ibarət:

"Üçüncü məclis yenə orada vəqə olur. Damın bir tərəfində Şəhrəbanu xanım oturubdur. Bir tərəfdə Şərəfnisə xanım yun darayır. Bu hal-

da birdən qapı açılır. Şərəfnisə xanımın dayəsi Xanpəri içəri girir".

Remarkaların bir qisminə eyni zamanda həm sadə, həm də mürəkkəb cümlələrdən istifadə edilmişdir. Məsələn:

"Əvvəlinci məclis Qarabağ vilayətində min iki yüz altmış üçüncü ildə yazın əvvəlində novruz bayramından bir gün keçmiş Təklə-Muğanlının qışlağında vəqə olur. Şərəfnisə xanım ikimci damda ahəstə ağlaya-ağlaya yun darayır, kiçik bacısı Gülcöhre yanında oynuyur".

"Dördüncü məclis Hatəm xan ağanın damında vəqə olur. Bir tərəfdə Şəhrəbanu xanım oturubdur, bir tərəfdə Şərəfnisə xanım, bir tərəfdə onun dayəsi Xanpəri. Gecədən iki saat keçibdir. Şəhrəbanu xanım başın yuxarı qovzuyub üzün Xanpəriyə tutub darıxmış soruşur".

Bura qədər verdiyimiz mətnlərin hamısı xarici remarkalar olub, pyeslərin məclislərinin əvvəllərində verilmişdir. M.F. Axundovun pyeslərində bəzi daxili remarkalar da çoxsözlü və çoxcümləli xarici remarkalara bənzəyir, pyesin ümumi mətnini nəzərə almasaq həmin remarkaları məclis əvvəli remarkalardan fərqləndirmək olmaz. Məsələn, "Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyəgər" pyesinin ikinci məclisi daxilində dialoqlar arasında həcmcə böyük bir remarka verilmişdir. Remarkada əvvəl Molla Həmidə nuxuluların söhbəti gedir, onların son mükəlimləri belədir:

Molla Həmid. Bu surətdə üç gün görək səbr edəsiz, taki mövlənə müddəti-etirafın itməmə yetirə. Üç gün mənim əziz qonağımsınız.

Nuxullar. Çox yaxşı, çox gözəl. Bu söhbətdən sonra aşağıdakı remarka verilir:

"Bu halda dərviş Abbas, sını otuz, saçları çiyinə tökülmiş göndümgün, qırmasaqqal, dolu bığ, uca qamətli, başında tac, çiyində pələng dərisi, əlində şahnəfir, qoltuğunda bir qırmızı böyük xoruz öz mənzilindən çıxıb heybətli səs ilə "ya hu, ya həqq" deyib, çadırların yuxarı səmtinə üz qoyub, bir münasib yerdə mış çalıb, üç kərə şahnəfiri bozluyub, dağa-daşa səs salıb, xo-

ruzu mışa bağlayıb, Şeyx Sədinin əşarından bu üç fərdi xoş avaz ilə oxuyur".

Bundan sonra fars dilində "Sədidən "Nəzm" adı ilə altı misralıq şəer verilir və sonra remarka aşağıdakı kimi davam etdirilir:

"Genə üç kərə şahnəfiri bozluyub üstündə pustipələngi salıb, genə daim və heybətli səs ilə "ya hu, ya həqq" çağırır, pustipələngin üstündə iki dizin qucaqlayıb oturur. Nuxulular dərvişin və şahnəfirin səsinə əvvəl halda sərəsimə çadırdan dışarı sıçrayıb, bu növ halətiqəribənin müşahidəsindən mədhuşvar keyfiyyətin axırınadək nigaran olub, dağdan-daşdan avazın əksi kəsilib sakit olandan sonra, nəhayət, təəccüb ilə Molla Həmidə mütəvəccəh olub məqamisuala gəlirlər".

Başqa bir daxili remarka. Yənə həmin pyesdə. Dördüncü məclisin başlanğıcında bir replikadan sonra. Pyesin dördüncü məclisinin ilkin remarkasından sonra Molla İbrahimxəlilin replikası verilir. Bu replikada Molla İbrahimxəlil Molla Həmidə göstərişlər verir. Burada remarka başlanır:

"Bu buyuruqlar tamam olandan sonra Molla İbrahimxəlil dəmir maşaya yanaşır butəni od üstündə bərkidir. Bu halda birdən çadırın dalısından, qıraqda atdan enmiş nuxuluların başları görünür. Molla İbrahimxəlil öz işinə məşğuldur. Aşağı öyilib butəyə baxır, nuxulular görmür. Amma onlar Molla İbrahimxəlili bu halət ilə görməkdən vəcd edib şövqdən daim sövt ilə çağırırlar".

Pyesin həmin məclisində daha üç bu tipli daxili remarka var. Onları dialoqların arasında (dialoqları bir qədər ixtisarla) veririk:

"Molla İbrahimxəlil. Bəli, həmin buna məvqumdur. Allah sizdən razı olsun, mən sizdən razı oldum. Molla Həmid, körüyü bas.."

"Molla Həmid körüyü basır. Molla İbrahimxəlil butəni dəmir maşaya ilə çevirir, içinə yarındakı əcazardan birisini tökür, şüşələrin birindən damızır, geri çəkilib. Saati qoyun cibindən çıxarıb baxır. Bu halda Ağa Zaman Həkim üzünü ona

tutub".

Ağa Zaman Həkim. Ağa, bundan başqa çarə yoxdurmu? Molla İbrahimxəlil. Nədən başqa?

Molla Zaman Həkim. Meymundan başqa.

Molla İbrahimxəlil. Kişi nə danışsın? Nə söyləyirsən? Vaveyla!!!

Ağa Zaman Həkim. Axı necə eleyim, ağa? Meymunu yadımdan çıxara bilmərəm.

Molla İbrahimxəlil (dərilmis və qeyzlənmiş) Kişi kəs səsin!!! Unut fikrindəkin!!!

Ağa Zaman Həkim. Baş üstə ağa.

Molla İbrahimxəlil. (şagirdi Molla Həmidə qeyzlə) Körüyü bərk bas. Yatarsan, nədir.

"Öyilir butəyə baxır, genə bir zad göy bükülmüş kağızdan butəyə tökür. Bu halda nuxululardan birisi, yəni Molla Salman papağını başından götürüb".

Molla Salman. Uf, nə istidir... Uf, lənətə gələsiniz. Uf, əl çəkməzlər. Çarə yoxdur...

Molla İbrahimxəlil. Kim lənətə gəlsin? Kimdir əl çəkməyən? Nədən çarə yoxdur? Nə söyləyirsən?

Şair nuxululur. (başlarını yuxarı qovzuyub) Uf, lənətə gələsiniz, meymunlar. Lənətə gələsiniz, həmdunələr. Bu nə iş idi, düşdük.

"Molla İbrahimxəlil cəld butəyə bir zad tullayır ki, nuxululur başları yuxarı görmürlər. Birdən butədən güllə kimi qığılcımlar sıçrayıb hər tərəfə dağılır, bute pərt edir. İksiri-mövhum bənt kimi havaya uçur. Od hər tərəfə səpələnir, tüstü havanı basır. Molla Həmid körüyün dalsından hövrlənk geri sıçrayır. Molla İbrahimxəlil ikiəlli saqqalının tükünü yolur, gah dizinə çırpır və gah fəryad edir".

Bu tipli daxili remarkalar M.F. Axundovun dramaturgiyası üçün səciyyəvidir. Ümumən M.F. Axundov dramaturgiyasının xarici remarkaları və onların səciyyəsinə olan daxili remarkaları çoxsözlüklə fərqlənir. Qeydlərimizdən görüldüyü kimi, M.F. Axundovun pyeslərində məclislərin əvvəlində verilən remarkalar arasında az sözlüləri də var.

Bununla belə, bir daha qeyd etməyi lazım bilir ki, çoxsözlülük, kiçik hekayətlərə bənzərlik bu pyeslərin remarkalarını səciyyələndirir. İndi M.F. Axundovun pyeslərindəki fəhnə və cümlələrin konkret təhlilini verməyə çalışırıq.

M.F. Axundovun pyeslərində səhnəəvvəli remarkalar içində müasir pyeslərin belə remarkalarına xas olan adlıq cümlələr yoxdur. Bu həm də o deməkdir ki, həmin remarkalar arasında qeyri-predikativ formada nə ayrıca sözlərdən, nə də söz birləşmələrindən istifadə edilmişdir. Remarkaların hamısı bitkin cümlələrdən ibarətdir.

Bu remarkaların üçündən başqa, hamısı sadə cümlələrlə başlanır. Remarkaların ilk cümlələrinin hamısının (birindən başqa) mübtədasi "məclis" sözüdür. Həmin cümlələr aşağıdakılardır.

Sadə cümlələr.
"Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimiyagər" pyesində:

Əvvəlinci məclis Nuxu şəhərində Hacı Kərim zərgərin evində vaqe olur min iki yüz qırx səkkizinci ildə baharın orta ayında.

İkinci məclis Xaçmaz dağında vaqe olur.

Üçüncü məclis genə haman yerdə Molla İbrahimxəlilin çadırında vaqe olur.

Dördüncü məclis genə haman yerdə vaqe olur.

"Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah caduküni-məşhur" pyesində:

Əvvəlinci məclis Qarabağ vilayətində min iki yüz altmış üçüncü ildə yazın əvvəllərində novruz bayramından bir gün keçmiş Təklə-Muğanlının qışlağında vaqe olur.

İkinci məclis haman gündə əvvəlinci damda vaqe olur.

Üçüncü məclis yenə orda vaqe olur.

Dördüncü məclis Hatəmخان ağanın damında vaqe olur.

"Hekayəti-xırs quldurbasan" pyesində:

Üçüncü məclis vaqe olur Şəmsəddin mahalında obada alacağın

ichində.

"Sərgüzəşti-vəzir-xani-Lənkəran" pyesində:

Əvvəlinci məclis əlli il bundan əqdəm dəryayı-Xəzərin kənarında Lənkəran şəhərində vəzir Mirzə Həbibin evində vaqe olur.

İkinci məclis Şölə xanımın otağında vaqe olur.

Üçüncü məclis Lənkəran xanının divanxanasında dərya kənarında vaqe olur.

Dördüncü məclis Şölə xanımın otağında vaqe olur.

"Sərgüzəşti-mərdi-xəsis (Hacı Qara)" pyesində:

Əvvəlinci məclis vaqe olur Heydər bəyin obasından kənar bir böyük palıd ağacının dibində aydınlıq gecədə.

İkinci məclis Ağcabədi kəndində vaqe olur.

Üçüncü məclis vaqe olur Arazın kənarında. Beşimci məclis vaqe olur obada.

"Mürəfiə vəkillərinin hekayəti (şəhri-Təbrizdə)" pyesində: Əvvəlinci məclis vaqe olur Təbriz şəhərində Bağmeşə küçəsində Hacı Qafurun imarətində.

İkinci məclis vaqe olur Ağa Mərdan Halvaçı oğlunun evində.

Üçüncü məclis vaqe olur məhkəməyi-mürəfiədə.

Mürəkkəb cümlələr.

"Hekayəti-xırs-quldurbasan" pyesində:

Əvvəlinci məclis vaqe olur dərənin içində bir böyük palıd ağacının dibində ki, Pərzad oturubdur daş üstündə, yanında qıvrıq geyinmiş və yaraqlanmış Bayram gözünü ona dikmiş.

Vaqe olur Şəmsəddin mahalında dərənin içində ki, bir tərəfində təpə dəxi zahirdir.

"Sərgüzəşti-mərdi-xəsis (Hacı Qara)" pyesində:

dördüncü məclis vaqe olur Xo-naşın dərəsində aydınlıq gecədə, iki erməni, biri piyada, biri eşşək üstə gəlirlər. Nəzərdə tutulan remarkaların mətləhlərində həm sadə, həm də mürəkkəb cümlələrin müxtəlif tiplərindən istifadə edilmişdir. Yuxarıda sadə cümlələrə aid verdiyimiz misal-

ların hamısı cüt-tərkibli müəyyən şəxsi cümlələrdir. Hamısının da mübtədasi "məclis" sözüdür. M.F. Axundov pyeslərini səhnəqabağı remarkalarında mübtədali müəyyən şəxsi cümlələrdən daha çox istifadə edir, həm də remarkaların "...məclis" sözü ilə başlayan birinci cümlələrini nəzərə almasaq, remarkaların sadə cümlələrinin əksəriyyətinin mübtədasi insana aid adlarla ifadə olunur. Bu cəhətdən kiçik bir remarkanı nəzərdən keçirək. "Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimiyagər" pyesinin üçüncü məclisinin remarkası üç sadə cümlədən ibarətdir. "Üçüncü məclis" birləşməsi ilə başlayan birinci cümlədən sonra gələn cümlələr bunlardır: Molla İbrahimxəlil sabah vaxtı səccadə üstündə başında əmmamə, əlində uzun təsbəh dizi üstə oturub övrad oxumağa məşğuldur. Molla Həmid, onun şagirdi, əl bağlayıb qabağında durubdur.

Remarkalar təsvir səciyyəsi daşdığına görə, təbiidir ki, onlar üçün sual, əmr, nida cümlələri xarakterik ola bilməz. Bu xüsusiyyət ümumən dram əsərlərin remarkalarına aid olduğu kimi, M.F. Axundovun pyeslərinin remarkalarına da aiddir. M.F. Axundovun pyeslərinin hamısının səhnəqabağı remarkaları nəqli cümlələrdən ibarətdir. Əvvəldə verdiyimiz misallar bunu bir daha göstərir və buna aid əlavə misallar verməyi artıq bilir.

Səhnəqabağı remarkalarda sadə cümlələrin şəxsə görə növlərində də müxtəliflik yoxdur. Remarkalardakı cümlələr içərisində yalnız üç şəxssiz sadə cümlə var ki, onlardan ikisi müstəqil işlənmiş sadə şəxssiz cümlələrdir, biri isə mürəkkəb cümlənin tərkibində işlənmişdir. Əvvəlki belədir: Sübhədən iki saat keçmişdir. Gecədən iki saat keçibdir. Mürəkkəb cümlənin tərkibində işlənən şəxssiz sadə cümlə: Araz qıjha-qıj axır, dumanlı gecədir, gah-gah ildirəm çaxır.

ORTA ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN VII SİNİFLƏRİNDƏ SEÇMƏ FƏNNİ KİMİ AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATDAN PROQRAM MATERİALLARININ TƏXMİNİ PLANLAŞDIRILMASI

İslahat Programına uyğun olaraq bazis tədris planına keçid davam edir. 2001-2002-ci tədris ilində əvvəlki siniflərlə yanaşı, VII siniflərdə də təlim məşğələləri yeni məzmun üzrə qurulacaqdır. O cümlədən bu sinifdə ilk dəfə seçmə fənlər tədris olunacaqdır.

Müəllimlərin ehtiyacını nəzərə alaraq onlara kömək məqsədi ilə VII sinif üçün seçmə fənni kimi Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan proqram materiallarının təxmini planlaşdırılması hazırlanmışdır. Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan seçmə fənnin yeni proqramı işlənməyə qədər bu planlaşdırmadan istifadə edilə bilər.

Öncə onu qeyd edək ki, VII sinifdə də seçmə fənni kimi ədəbiyyatdan proqram bölgüsü həftədə bir saat hesabı ilə işlənmişdir. V, VI, IX-XI siniflərin proqramlarının təxmini planlaşdırılması yurnalımızın 2000-ci il 4-cü sayında (Azərbaycan dili) və 2001-ci il 1-ci sayında (ədəbiyyat) verilmişdir.

AZƏRBAYCAN DİLİ VII SİNİF

I VARIANT (həftədə 1 saat)

34 saat (26,8 s.)

I rüb

9 saat (7,2 s)

1. Fonetika, leksikologiya və frazeologiyaya dair bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemə salınması ilə bağlı praktik iş.

1 saat.

2. Morfologiyaya dair keçilmişlərin yada salınması ilə bağlı praktik iş.

1 saat.

3. Söz birləşmələrini müəyyənləşdirmək, tərtib etməklə bağlı bacarıqların möh-

kəmləndirilməsi üzrə praktik iş.

1 saat.

4. Təyini söz birləşmələri ilə bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemə salınması.

1 saat.

5. Feli birləşmələrlə bağlı verilmiş biliklərin sistemə salınması, bacarıq və vərdişlərin möhkəmləndirilməsi üzrə praktik iş.

1 saat.

6. RNİ. "Mənim doğma şəhərim (kəndim)" mövzusunda öyrədici inşa.

2 saat.

7. Sintaktik əlaqələr, yanaşma, idarə və uzlaşma ilə bağlı biliklərin dərinləşdirilməsi,

bacarıq və vərdişlərin möhkəmləndirilməsi üzrə praktik iş.

1 saat.

8. Sintaktik təhlil.

1 saat.

II rüb

7 saat (5,2 s)

1. Mübtədə və xəbərin ismi birləşmələri, feli sifət və məsdər tərkibləri, frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunmasına aid praktik iş.

1 saat.

2. Xəbərin mübtədə ilə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşmasına dair praktik iş.

1 saat.

3. RNİ. "Heç vaxt unuda bilmədiyim hadisə" mövzusunda öyrədici inşa.

2 saat.

4. Tamamlığın ifadə vasitələri ilə bağlı praktik iş.

1 saat.

5. Təyin və zərflik haqqında verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemə salınması.

1 saat.

6. Sintaktik təhlil.

1 saat.

III rüb

10 saat (8,2 s.)

1. Əlavələr haqqında verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemə salınması.

1 saat.

2. Həmcins üzvlərdə şəkilçilərin və hissəciklərin ixtisar edilməsinə dair praktik iş.

1 saat.

3. Xəbərin həmcins mübtədalarla uzlaşmasına dair praktik iş.

1 saat.

4. Həmcins üzvlərdə ümumiləşdirici sözlər haqqında verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin

1 saat.

sistemə salınması.

5. Xitab haqqında anlayışların sistemə salınması, bacarıq və vərdişlərin möhkəmləndirilməsi.

1 saat.

6. Ara sözlər haqqında verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin dərinləşdirilməsinə dair praktik iş.

1 saat.

7. RNİ. "Heç kəs unudulmur, heç nə yaddan çıxmır" mövzusunda öyrədici inşa.

2 saat.

8. Xüsusişdirilmiş üzvlərlə bağlı bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemə salınması.

1 saat.

9. Sintaktik təhlil.

1 saat.

IV rüb

8 saat (6,2 s.)

1. Xüsusişdirilmiş üzvlərdə durğu işarələrinin işlənməsi ilə bağlı praktik iş.

1 saat.

2. Şəxssiz cümlə ilə bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemə salınması.

1 saat.

3. Qeyri-müəyyən şəxslə və ümumi şəxslə cümlələrlə bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemə salınması.

1 saat.

4. RNİ. "Ana məhəbbəti sonsuzdur" mövzusunda öyrədici inşa.

2 saat.

5. Bütöv və yarımqıq cümlələrlə bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemə salınması.

1 saat.

6. Vasitəli və vasitəsiz nitqlə bağlı praktik iş.

1 saat.

7. Sintaktik təhlil. 1 saat.

II VARIANT
(*heftədə 2 saat*)
68 saat (54,14 s.)
I rüb
18 saat (14,4 s.)

1. Fonetikaya dair bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemə salınması üzrə praktik iş. 1 saat.

2. Leksikologiya və frazeologiyaya dair keçilmişlərin təkrarı üzrə praktik iş. 1 saat.

3. Morfologiyaya dair biliklərin təkrarı üzrə praktik iş. 1 saat.

4. Söz birləşmələrini müəyyənləşdirmək, tərtib etməklə bağlı bacarıqların möhkəmləndirilməsi üzrə praktik iş. 1 saat.

5. Söz birləşmələrinin əsas və asılı tərəflərinin müəyyənləşdirilməsinə dair bacarıqların möhkəmləndirilməsi üzrə praktik iş. 1 saat.

6. I növ təyini söz birləşmələri ilə bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemə salınması. 1 saat.

7. RNİ. "Mənim doğma şəhərim (kəndim)" mövzusunda öyrədici inşa. 2 saat.

8. II növ təyini söz birləşmələrini müəyyənləşdirmək, tərtib etməklə bağlı bacarıqların möhkəmləndirilməsi üzrə praktik iş. 1 saat.

9. III növ təyini söz birləşmələrini seçə bilmək bacarıqla-

rını formalaşdırmaqla bağlı praktik iş. 1 saat.

10. Təyini söz birləşmələri ilə bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemə salınması. 1 saat.

11. Feli birləşmələrlə bağlı verilmiş biliklərin sistemə salınması, bacarıq və vərdişlərin möhkəmləndirilməsi üzrə praktik iş. 1 saat.

12. Sintaktik əlaqələr, tabelilik və tabesizlik əlaqələri ilə bağlı biliklərin sistemə salınması. 1 saat.

13. Yanaşma, idarə və uzlaşma əlaqələri ilə bağlı biliklərin sistemə salınması, bacarıq və vərdişlərin möhkəmləndirilməsi üzrə praktik iş. 1 saat.

14. RNİ. "İlk müəllimim" mövzusunda öyrədici inşa. 2 saat.

15. Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri ilə bağlı verilmiş biliklərin sistemə salınması, bacarıq və vərdişlərin möhkəmləndirilməsi üzrə praktik iş. 1 saat.

16. Sintaktik təhlil. 1 saat.

II rüb

14 saat (10,4 s.)

1. Mübtədanın söz birləşmələri, feli sifət və məsdər tərkibləri ilə ifadə olunmasına dair praktik iş. 1 saat.

2. İsmi xəbərin adlarla, ismi birləşmələrlə, feli sifət və məsdər tərkibləri ilə ifadə olunmasına dair praktik iş. 1 saat.

3. Feli xəbərlərin təsriflənən fellərlə, frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunmasına dair praktik iş. 1 saat.

4. Xəbərin mübtədə ilə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşmasına dair praktik iş. 1 saat.

5. RNİ. "Heç kəs unudulmur, heç nə yaddan çıxmır" mövzusunda öyrədici inşa. 2 saat.

6. Tamamlığın ifadə vasitələrinə dair praktik iş. 1 saat.

7. Vasitəli və vasitəsiz tamamlığa dair biliklərin sistemə salınması. 1 saat.

8. Təyinin nitqdə istifadə edilməsinə dair praktik iş. 1 saat.

9. Zərflik haqqında verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemə salınması. 1 saat.

10. Zərfin ifadə vasitələrinə dair praktik iş. 1 saat.

11. RNİ. "Könlümün sevgili məhbubu mənim vətənimdir, vətənimdir, vətənim" mövzusunda öyrədici inşa. 2 saat.

12. Sintaktik təhlil. 1 saat.

III rüb

20 saat (16,4 s.)

1. Əlavələr haqqında verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemə salınması. 1 saat.

2. Sadə cümlədə sözlərin sırası və məntiqi vurğu ilə bağlı praktik iş. 1 saat.

3. Həmcins üzvlər arasında bağlayıcıların işlənməsinə dair praktik iş. 1 saat.

4. Həmcins üzvlərdə şəkilçilərin və hissəciklərin ixtisar edilməsinə dair praktik iş. 1 saat.

5. Xəbərin həmcins mübtədalarla uzlaşmasına dair praktik iş. 1 saat.

6. Həmcins üzvlərdə ümumiləşdirici sözlərlə bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemə salınması. 1 saat.

7. Həmcins üzvlərdə ümumiləşdirici sözlər arasında durğu işarələrinin işlənməsinə dair praktik iş. 1 saat.

8. RNİ. Əməli yazı (protokol) 1 saat.

9. Xitabların xüsusyyətləri, onun mübtədadan fərqi bərdə verilmiş biliklərin sistemə salınması. 1 saat.

10. Xitablarda durğu işarələrinin işlənməsinə, cümlədə onun yerinə dair praktik iş. 1 saat.

11. Ara sözlər haqqında verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemə salınması. 1 saat.

12. RNİ. "Ana məhəbbəti sonsuzdur" mövzusunda öyrədici inşa. 2 saat.

13. Əlavə cümlələrdə və əlavə sözlərdə durğu işarələrinin işlənməsinə dair praktik iş. 1 saat.

14. Söz-cümlələrdən sonra durğu işarələrinin işlənməsinə

- dair praktik iş. 1 saat.
15. Xüsusiləşmiş tamamlıqlarla bağlı bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemə salınması. 1 saat.
16. Xüsusiləşmiş zərflərlə bağlı bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemə salınması. 1 saat.
17. Dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlərin xüsusiləşmələrdən fərqi ilə bağlı bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemə salınması. 1 saat.
- 18 RNİ. Əməli yazı (hesabat) 1 saat.
19. Sintaktik təhlil. 1 saat.

IV rüb
16 saat (14,2 s.)

1. Xüsusiləşmiş üzvlərdə durğu işarələrinin işlənməsinə dair praktik iş. 1 saat.
2. Xüsusiləşmiş üzvlü sadə cümlələrin mürəkkəb cümləyə və ya əksinə çevrilməsinə dair praktik iş. 1 saat.
3. Cümləyərkibli və təkterkibli cümlələrlə bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemə salınması. 1 saat.
4. Şəxssiz cümlə ilə bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemə salınması. 1 saat.
5. Qeyri-müəyyən şəxslilə cümlə ilə bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemə salınması. 1 saat.
6. Ümumi şəxslilə cümlə ilə

- bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemə salınması. 1 saat.
7. Təkterkibli cümlələrin təhlili qaydalarına dair praktik iş. 1 saat.
8. RNİ. "Mənim dostlarım" mövzusunda öyrədici inşa. 2 saat.
9. Adlıq cümlə ilə bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemə salınması. 1 saat.
10. Bütöv və yarımqıq cümlələrlə bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemə salınması. 1 saat.
11. Yarımqıq cümlənin təhlili qaydalarına dair praktik iş. 1 saat.
12. Vasitəsiz nitq haqqında verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemə salınması. 1 saat.
13. Vasitəsiz nitqin vasitəli nitqə çevrilməsinə dair praktik iş. 1 saat.
14. Vasitəsiz nitqdə durğu işarələrinə dair praktik iş. 1 saat.
15. Sintaktik təhlil. 1 saat.

ƏDƏBİYYAT
VII SİNİF
(34 saat)
I rüb (8,1 s.)

Xaqani Şirvaninin "Töh-fətül-İraqeyn" əsəri haqqında ümumi məlumat. Poemadan "Anası və əmisi haqqında tərifi" parçaları üzərində iş. "Anası haqqında" şer parçasında şairin anaya hörmət və məhəbbət hissinin tərənnümü etməsi. Xaqaninin anasının nəsrani qızı olması və

sonradan xristianlıqdan imtina edib islam dinini qəbul etməsi haqqında məlumat. "Əmisi haqqında" (eyni zamanda əmisini tərifi) parçasında Xaqaninin tərbiyə olunmasında əmisinin rolu və əmisinin qayğıkeçliyinə şairin hörmətlə yanaşması.

Həmin parçada Məhəmməd Peyğəmbər və Quranla bağlı fikirlərin şərhli üzərində iş.

Rübailərdə şairin hazırcavablığı, fəlsəfi ümumiləşdirmə qabiliyyətinin ifadəsi.

Nizami Gəncəvinin "Sirlər xəzinəsi" əsəri haqqında məlumat.

1. **"İki qərrib alimin hekayəti"** mənzum parçasında mə-nəm-mənəmlilərin, kin-küdurətin tənqidi, cəsarətin təbliği. Mənzum parçada xalq təbabətinə verilən qiymət, şairin xalq təcürübəsinə bələdliyinin ifadəsi. Mənzum parçadan çıxan əx-laqi nəticə.

2. **"Zalım şahla düz danışan qocanın söhbəti"** və **"Bülbül ilə Qızılquşun söhbəti"** mənzum əsərləri üzərində iş.

"Zalım şahla düz danışan qocanın söhbəti" əsərində hökmdarın zülmündən qocanın şikayəti. Xəbərçiliyin tənqidi. Qocanın cəsarəti - şahın zülmkarlığını üzünə deməsi. Şahın qocanın sözündən nəticə çıxarması və onu mükafatlandırması.

"Bülbül ilə Qızılquşun söhbəti" hekayəsində Qızılquşun Bülbülə nəsihəti, onun hər gördüyü gülə mahnı qoşmasına etirazı, az danışmağın gözəlliyinin təbliği.

İmadəddin Nəsiminin həyatı və şəxsiyyəti haqqında verilmiş məlumatlara nəzər salmaq. Məsləki uğrunda apardığı mübarizədə mətinliyi, şairin iradə keyfiyyəti və bugünkü tərbiyəsi haqqında söhbət.

Şagirdlərin nitq inkişafı üzrə iş.

II rüb (6,1 s)

Şah İsmayıl Xətəinin həyatı və şəxsiyyəti haqqında məlumatlara nəzər salmaq. Xətəinin Azərbaycan dilinə münasibəti. Dövlət xadimi kimi elmə, maarifə xidmət.

Klassik ədəbiyyatla yanaşı şifahi xalq yaradıcılığının canlanması, aşıq poeziyasında yazan sənətkarlar. Qurbani, Xəstə Qasım kimi sənətkarların yaradıcılıq nümunələri (tədris materiallarından əlavə) üzərində iş.

Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığında alleqoriyanın yeri. "Bəngü Badə" əsəri üzərində iş. Əsərin ifadəli oxusu. Tiryəkin və Şərabın insan orqanizminə zərərinin bədii ifadəsi. Əsərdən çıxarılan nəticə.

Şagirdlərin nitq inkişafı üzrə iş.

III rüb (9,1 s.)

M.V. Vidadi və M.P. Vaqif yaradıcılığında aşıq şerinin yeri, hər iki şairin yaradıcılıq ruhu haqqında məlumat. Şairlərin deyişməsi üzərində iş: oxusu və təhlili.

Q. Zakirin təmsilləri:
"Qurd, çaqqal və şir", "İlan,
dəvə və tısbağa", "Tülkü və
qurd" təmsilləri üzərində iş.
Əsərlərdə yazıçının alleqorik ob-
razlara münasibəti. Təmsillərdə
ifadə olunan ictimai fikir. Əsər-
lərdən çıxarılan əxlaqi nəticə.

2 saat.

**Xurşud Banu Nəvənin
"Bənövşə" və "Neçin gəl-
məz" rədifli şeirləri.** Şeirlərin
ifadəli oxusu üzərində iş.

"Bənövşə" şeirində şairin tə-
biət gözəlliklərinə münasibəti.
"Neçin gəlməz" şeirində şairin
intizar hissəsinin ifadəsi.

2 saat.

**Əbülqasım Firdovsinin
"Rüstəm və Söhrab" dasta-
nından** ("Şahnamə" əsərindən)
"Rüstəm və Keykavus" parçası
üzərində iş. Əsərin müəllifi Fir-
dovsi və onun "Şahnamə" əsəri
haqqında məlumat. Verilmiş par-
çanın ifadəli oxusu və məzmunu
üzərində iş.

4 saat.

Şagirdlərin nitq inkişafı
üzrə iş.

1 saat.

IV rüb (7,1 s.)

Əlişir Nəvai. Heyrətamiz
yaradıcılıq məktəbi keçən Nəvai
qüdrətli şair kimi tanındır. Onun
"Yeddi səyyarə" əsərindən
"Yeddinci səyyahın hekayəti"nin
oxunması. Nizami mövzularının
Ə. Nəvai tərəfindən işlənməsi.
Nizaminin "Yeddi gözəl" əsəri
ilə Nəvənin "Yeddi səyyarə"
əsəri arasındakı yaxınlıq. Bu ya-

xınlığı müəyyənləşdirmək üçün
əsərlər üzərində iş. Nizami
Gəncəvinin "Yeddi gözəl" əsə-
rindəki Fitnə obrazı ilə
Ə. Nəvənin «Yeddi səyyarə»
əsərindəki "Yeddi səyyahın he-
kayəti"ndə verilmiş Dilarənin
müqayisəsi.

2 saat.

**XIX əsr dünya ədəbiyya-
tının ən görkəmli nümayən-
dəsi olan, özünün gözəl
nağılları ilə şöhrət qazanan
H.X. Andersen yaradıcılığı**
haqqında məlumatın verilməsi.
"Çirkin ördək balası" nağılında
yazıçının ördək balası - qu quşu
timsalında özünün obrazını ya-
ratması. Əsərdə ilk dəfə addım
atdığı Kopenhagen şəhərinin ör-
dəyin göldə keçirdiyi günlər ilə
oxşarlığı, özünün ac tələbəklik il-
lərinin təsviri. Andersen yara-
dıcılığının folklorla sıx bağlılığı.
Əsərlərində sadəlik, yığcamlıq.

2 saat.

Fransız yazıçısı Viktor
Hüqo yaradıcılığı haqqında
məlumat. "Səfillər"dən parçalar
(Birinci hissə-İkinci kitab,
üçüncü, dördüncü, beşinci, al-
tıncı, yeddinci fəsillər) üzərində
iş (oxusu və qısa məzmunu). Jan
Valjan obrazının daxili aləminin
açılması, Yepiskopla Yan Valja-
nın söhbətinin məğzi, Yan
Valjanın bağışlanması.

3 saat.

Şagirdlərin rəbitəli nitqinin
inkişaf etdirilməsi.

1 saat.

**Planlaşdırmanı Təhsil Problemləri İnstitutunun əməkdaşları -
pedaqoji elmlər namizədləri: Ə.ABBASOV, A.BƏKİROVA və
Ç.ƏLİYEVƏ hazırlamışlar.**

TÜRKOLOGİYAYA DƏYƏRLİ TÖHFƏ

**Mübariz YUSİFOV. Türkologiyaya giriş.
Bakı: "Nurlan" nəşriyyatı, 2001-ci il, 433 səh.**

Azərbaycanın çağdaş mədə-
niyyətinin formalaşmasında Şərqi və
Qərbi sivilizasiyalarının rolu ilə ya-
naşı, türk dünyasında ümumtürk mil-
li-mənəvi dəyərlərinin təkamülü və
inkişafında Azərbaycanımızın da
aparıcı, mərkəzçi mövqeyi etiraf
edilməlidir. Azərbaycanda türk mil-
li-mənəvi dəyərlərinin elmi-nəzəri
düşüncə sistemi olan türkologiyanın
zəngin və mütərəqqi ənənələri - şe-
rəfli dünənə, şanlı bu günü və aydın
sabahı vardır. Bu gün yeni minil-
liyin, yeni əsrin pəncərəsindən tari-
xən bizə daha yaxın olan son iki
yüzlüyün türk dünyası ilə bağlı səhi-
fələrini vərəqlədikcə türklüyün, türk
dünyasının özəli və əbədi düşmənlə-
rinin mümkün olan bütün fitnə-fə-
sadlarına baxmayaraq, Azərbaycanı-
mız XIX əsrin ikinci yarısında və
XX əsrdə türk dünyasında
türkçülüyn, türk dilçiliyinin, türko-
logiyanın, ümumtürk mədəniyyəti-
nin inkişafına layiqli və təkrar olun-
maz töhfələr verdiyinin şahidi olur,
bundan milli iftixar və qürur hissi
keçiririk. Fəxr edirik ki, rus
şərəfünaslığının patriarxı sayılan,
türkologiyada ilk elmi müqayisəli
qrammatikanın yaradıcısı Mirzə Ka-
zımbəy də, "Dildə, fikirdə, əməkdə
birlik!" şüarı ilə türkçülüynü təbliğ
edən "Tərcüman" qəzetinin redakto-
ru İsmayıl Qasıralının ideyalarının
reallaşmasının uzun illər himayəda-
rı, ilhamçıları Hacı Zeynalabdin
Tağıyev də, Həsən bəy Zərdabi də,
Nəsim bəy Yusifbəyli də, eləcə də
XX əsrin əvvəllərində türk dünyası-
nda türkçülüynün elmi-nəzəri əsas-
larını yaradan Əlibəy Hüseynzadə

də Rusiya türklərinin vahid milli
ideya - türklük, türk millətçiliyi bay-
rağı altında birləşməsi yolunda
əvəzsiz xidmətlər göstərmiş Əlimər-
dan bəy Topçubaşov da Azərbaycan
türklərinin övladlarıdır.

Oyünürük ki, hələ 150 il bun-
dan öncə dövrünün ən yüksək
mükafatını alan M.Kazımbəyinin
"Türk-tatar dilinin ümumi qrammati-
kasi" (Kazan, 1839, 1846), da XX
əsrin əvvəllərində yazılan və bu gün
də elmi dəyərini itirməyən, türk
xalqları haqqında ensiklopedik məlu-
mat verən Əlibəy Hüseynzadənin
"Türklər kimdir və kimlərdən ibar-
ətdir" (Bakı, 1905) əsəri də türko-
logiyaya Azərbaycanın elmi məkte-
bə çevirən Bəkir Çobanzadənin
"Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl"
(Bakı, 1926) adlı ilk dərəcəsi də
ana dilimizlə bağlı yazılıb...

Bu da həqiqətdir ki, keçmiş
kommunist sovet rejimi dövründə
(1920-1991) türk dillərində latın
qrafikalı əlifbaya keçidi rəsmiləşdi-
rən I Türkoloji qurultay da Bakıda
(1926) keçirilmiş, keçmiş Sovetlər
Birliyində ilk və uzunömürlü türko-
loji məcmuə də - "Sovetskaya tyur-
koloqiya" jurnalı da Azərbaycanda
ışığı üzü görmüş (1970-1991), türko-
logiyaya aid türk respublikalarında
ilk dərslük də Vətənimizdə (F.Zey-
nalov, Türkolojiyanın əsasları. Bakı,
1981) nəşr olunmuşdur.

Bu faktları ona görə yada salı-
ram ki, Azərbaycanın, həqiqətən,
türkoloji araşdırmaların mərkəzi
missiyasını yüz ildən artıq müddətdə
şərəflə daşdığı haqqında hörmətli
oxucularımızda aydın təsəvvür ol-

sun. Böyük iftixar hissi ilə boyan edirəm ki, müstəqil, demokratik Azərbaycan yeni əsrin əvvəlində də həmin tarixi missiyanı uğurla davam etdirir. Bu gün müstəqil Azərbaycan Respublikası Şərqi və Qərbi arasında sosial-iqtisadi və mədəni əməkdaşlığın (Böyük İpək Yolu - TRASEKA Programı) etibarlı ötürücüsü funksiyası ilə yanaşı, şərqli-qərblə, cənublu-şimalı türk dünyasının da mənəvi körpüsü missiyasını da layiqətlə yerinə yetirir.

Bu günlərdə Gəncə Dövlət Universitetinin rektoru filologiya elmləri doktoru, professor Mübariz Yusifovun Təhsil Nazirliyi tərəfindən ölkədə fəaliyyət göstərən universitetlərin filologiya fakültələri tələbələri üçün dərslük kimi təsdiq olunmuş "Türkologiyaya giriş" adlı irihəcmli əsəri nəfis şəkildə nəşr edilmişdir. Hər şeydən əvvəl, deməliyəm ki, türkologiyaya dair bir çox elmi araşdırmaların, çoxsaylı monoqrafiyaların müəllifi kimi türkoloji aləmdə yaxşı tanınan Mübariz Yusifov son illərdə, xüsusən müstəqillik illərində ana dilimizin böyük himayəçisi, möhtərəm Azərbaycan Prezidenti cənab Heydər Əliyevin nətiqlik məharətinə həsr olunmuş "Dahi şəxsiyyətin nitq fenomenliyi" (Bakı, 1997) nitq mədəniyyəti sahəsində ilk addım olan "Nitq mədəniyyətinin əsasları" (Bakı, 1998), "Azərbaycan dili" (Bakı, 1996) dərslük və dərs vəsaitləri işıq üzünə görmüş, həmin əsərlər elmi ictimaiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Müəllifin yeni əsrin ilk aylarında türkoloji aləmə təqdim etdiyi "Türkologiyaya giriş" adlı fundamental, elmi araşdırma sosiyyəli dərslük keçmiş Sovetlər Birliyi məkanında yaradılmış dörd dərslük və dərs vəsaitindən (onlardan 2-si Azərbaycanda mərhum türkoloqlar B. Çobanzadə və F.Zeynalov tərəfindən, digər ikisi isə Moskvada görkəmli türkoloq N.Baskakov və qazax dilçisi İ. Genesbayev tərəfin-

dən yazılıb) sonra yazılmış sanballı türkoloji əsərdir. Adı çəkilən dərslük və dərs vəsaitlərindən fərqli olaraq M.Yusifovun əsərində ilk dəfə olaraq türk dillərinin, türk xalqlarının, türk mədəniyyətinin, türk dövlətlərinin tarixi idoloji-siyasi təsirlərdən, türklüyə konyuktur münasibətlərdən uzaq şəkildə, daha dəqiq desək, bəşər sivilizasiyasında türk mədəniyyətinin yeri və roluna düzgün qiymət vermək, həqiqi türk milliyyətçiliyi (millətsevərliyi) ruhunda türkoloji problemləri araşdırmaq prizmasından analitik təhlil edilmiş, türk dillərinin inkişafını tənzimləyən dildaxili və dilxarici amillər nəzəri türkologiyanın ən son nailiyyətləri əsasında təqdim olunmuşdur. Dərslükün "Giriş"ində "Türkologiyaya giriş" fənninin mövzu, məqsəd və vəzifələrini açmaqla yanaşı, dərslükdə araşdırılacaq və öyrəniləcək problemlərin üç istiqamətini - türk dillərinin formalaşması və tarixi inkişafı, türk dillərinin daxili quruluşu, türk dillərinin coğrafi arealının öyrənilməsi - müəyyənləşdirən müəllifin əsəri bütövlükdə həmin məsələlərin sistem-struktur, tarixi-filoloji, bir çox hallarda isə etnoloji, etnokulturoloji, etnogenetik təhlil aspektləri üzərində qurulmuşdur. Bəri başdan etiraf etməliyəm ki, ilk dəfə bu dərslükdə türk dillərinin təkamülü, inkişafı və diferensiasiyası prosesi ümumtürk tarixi kontekstində araşdırılır, bəşər sivilizasiyasına onlarla imperiya, yüzlərlə müstəqil dövlətlər vermiş, türk dövlətçiliyinin tarixinə dair ensiklopedik məlumat - icmallar verilir, türk dillərinin inkişafında mühüm rol oynamış dilxarici faktorlar, xüsusən müstəqil dövlətçilik ənənələri türk xalqları tarixinə ən yeni baxış rəqurslarından təhlilə cəlb edilir.

Türk xalqlarının tarixinə, dilinə və mədəniyyətinə rus-sovet tarixşünaslığında konyuktur münasibət, o cümlədən "türkdilli xalqlar" anlayışı bu dərslükdə tam sərf-nəzər

edilmişdir ki, bu faktın özü dərslükün uğurlarından sayıla bilər.

Türk dillərinin tarixi inkişaf mərhələlərini səbr və təmkinlə incələyən M.Yusifov dərslükdə qədim türk qəbilə və tayfaları haqqında tarixi-etnoqrafik qaynaqlara söykənərək sistəmli məlumat verməklə yanaşı, Azərbaycan türklərinin təşəkkülündə iştirak etmiş oğuz və qıpçaq tayfa birliklərinin müstəsna rolundan ətraflı bəhs edir, həmin türk etnik elementlərin Azərbaycan toponimiyasında əks olunma imkanları, xalqımızın etnogenezindəki aparıcı mövqeyi açıqlanır.

"Türkologiyaya giriş" dərslükündə ən çox maraq doğuran məsələ, heç şübhəsiz, türk dillərinin tipoloji quruluşunda baş verən fonoloji, fonosemantik, morfonoloji, morfoloji dəyişmələrin tarixi təkamülünə həsr olunmuş "Türk dillərinin inkişafında əsas keçid mərhələləri" (s. 95-163) fəslə sayıla bilər. Türk dillərində sözün fonomorfologiyasına dair doktorluq dissertasiyası yazmış prof. M.Yusifov bu bölmədə türk dillərində sözün morfoloji quruluşunda üç mühüm mərhələ - köksözlülük, analitiklik və aqlütinativlik - müəyyənləşdirir, onların hər birinin spesifik xüsusiyyətləri zəngin dil faktları əsasında səriştəli fonetist - türkoloq incələmələri ilə ortaya qoyulur, bu sahədə gələcək araşdırmalara dəyərli əsas, münbit zəmin hazırlanır.

Dərslükün təxminən üçdə ikisini təşkil edən "Türk dillərinin arealı" adlanan bölmə (s. 164-430) özündə 6 fəslə birləşdirir. Bu bölmədə müasir türk dillərinin hər biri haqqında ensiklopedik xarakterli tarixi-filoloji, sistem-struktur təhlil və araşdırma verilir. Türk dillərini areal baxımından 6 qrupa bölən müəllif hər bir qrupa daxil olan türk dilləri barədə tarixi-filoloji məlumatdan sonra onların dil vahidləri səviyyəsində ümumtürk, ümumareal və spesifik fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini sistem halında oxucuya

təqdim edir. Adıçəkilən bölmədə diqqəti çəkən ən maraqlı məqamlardan biri dilimizin (xalqımızın) təşəkkülü ilə bağlı Azərbaycanşünaslığında artıq sabitləşmiş fikri prof. M.Yusifovun da davam və inkişaf etdirməsi, Azərbaycan türklərinin dilinin bizim eramın I minilliyində formalaşması həqiqətini, "Azərbaycan" xoroniminin qədim türk tayfa adı olan "Az"lardan törənməsi fikrinin milli dövlətçilik təfəkkürü səviyyəsində müdafiə etməsi və elmi cəhətdən əsaslandırması dərslükün məziyyətlərindən sayılmalıdır.

Bütövlükdə "Türkologiyaya giriş" dərslüki türk dünyasına, türk tarixi və mədəniyyətinə, türkçülüyə - Azərbaycançılığa məhəbbət ruhunda yazılıb. Lakin dərslükün latın qrafikasında nəşr edilməməsi onun gələcəkdə istifadə imkanlarının məhdudlaşmasına yol açacağına nəzərə alaraq onun heç olmasa müəyyən tirajla latın qrafikasında çapına çalışması müəllifə məsləhət görürük. Bu zaman dərslükün korrekturasına da ciddi yanaşılması məqsədəuyğun olardı.

XXI əsrin ilk ən uğurlu ali məktəb dərslüklerinden olan "Türkologiyaya giriş" dərslüki türklüyə, türk dünyasına, Azərbaycanşünaslığa ən dəyərli töhfə kimi yüksək qiymətə layiqdir. Mən bu böyük uğur münasibətilə həmin dərslükün işıq üzünə görməsinə yaşıl işıq yandırana, o sıradan dərslükün rəyçiləri - tanınmış türkoloqlar professor Tofiq Hacıyevə, professor Nizami Cəfərova minnətdarlığımı bildirir, əsərin müəllifi professor Mübariz Yusifovu təbrik edir, onlara yeni yaradıcılıq nailiyyətləri arzulayıram.

Əsgər QULİYEV,
Azərbaycan Respublikası
Təhsil Nazirinin müşaviri,
filologiya elmləri namizədi.

Bu sayımızda:

Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. 2

Rəsmi şöbə

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin əmri. 7

Prezident fərmanının işığında

A.Axundov - Dilimizə dövlət qayğısı. 9
N.Nəcəfov - Dilimizin tədrisi daim diqqət mərkəzində olmalıdır. 13

Təhsil islahatı həyata keçirilir: metodika

S. Hüseynoğlu - Məktəb ədəbiyyat kursu: dünən, bu gün, sabah. 19
İ. Orucəli - Nəsimi yaradıcılığı tədrisinin bəzi məsələləri. 24
Ş. Mikayılov - Təhsil islahatı və ədəbiyyatımızın tədrisi. 28
A.Paşayev - Qoşmaların tədrisi haqqında. 32
H.Abdullayeva - V sinifdə təlimin məzmunu probleminə dair. 37

Təhsil islahatı həyata keçirilir: iş təcrübəsi

S.Əhmədli - Səhvlər üzərində işin təşkili. 43
A.Məmmədov, B.Abbaslı - Bir dərsin uğuru. 45
İ.Nəbiyeva - Sintaktik əlaqələrin öyrədilməsinə dair. 48

Bizim poçtumuzdan

Məktublar, rəylər, mülahizələr. 51

Nəzəri məsələlər

Y. Seyidov - M.F. Axundovun pyeslərində remarkalar. 55

Təhsil islahatı həyata keçirilir: məsləhət

Orta ümumtəhsil məktəblərinin VII siniflərində seçmə fənn kimi Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan proqram materiallarının təxmini planlaşdırılması. 62

Yeni nəşrlər

Ə.Quliyev - Türkoloqiya dəyərli töhfə. 69

Baş redaktor:

B.N. YUNUSOV

Redaksiya heyəti:

A.A. ABDULLAYEV
Ə.M. ABBASOV
N.Q. CƏFƏROV
B.A. ƏHMƏDOV
T.İ. HACIYEV
N.M. XUDİYEV
Q.S. KAZIMOV
Ə.Q. QULİYEV
X.Q. MƏMMƏDOV
Ş.A. MİKAYİLOV
B.Ə. NƏBİYEV
Y.M. SEYİDOV

Məsul katib:

V.H. ALKƏRƏMOV

Şöbə redaktoru:

A.G. MƏMMƏDOV

Ünvanımız:

Bakı 10, Dilarə Əliyeva küçəsi 227, 6-cı mərtəbə, otaq 608. Telefonlar: 98-55-33, 93-06-09

Kağız formatı 70x108 1/16. Uçot nəşr vərəqi 4,5. Şerti çap vərəqi 6,3. Sifariş 3134. Tiraj 1600. Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində qeydə alınmışdır. Qeydiyyat nömrəsi 190. Lisenziya V 236.

«Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi» jurnalı redaksiyasının kompüterində yığılıb səhifələnmiş, «Azərbaycan» nəşriyyatının mətbəəsində çap olunmuşdur.